1271

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 581a

Title: Nyāya
A book on

C

Some Nyāya work	Title
	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
581[a] ends abruptly	Remarks

ॐ नमः शिवाय नमो गणेशाय ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते। अखंडानंदबोधाय पूर्णाय परमात्मने॥ विशेषि धर्मनिरूपणं भवत्येव धर्मनि
रूपणं न त्विह रूपणाधीनमिति चेत्तत्रूर्मितयानिरूपणं न त्विह रूपणाधीनमेव निरूपितानि गुणान् द्विशेषवत्तयाद्रव्यनीलत्तस्याहप्रदृति। आत्मनो द्रव्य
विशेषस्मृतिः अपसकारणी भूतत्वज्ञानविषयतया प्रथमं द्रव्यस्यैवाजिज्ञासितत्वादिति। साधर्म्यवैधर्म्ययोर्निरूपणे हेतुत्वासंभवादाह प्रकारान्तरेण तथा च सा
धर्म्यवैधर्म्यप्रकारनिरूपणमिति। ज्ञानेनात्पन्ने। गुणाश्रयत्वादि मूलेन तथा च रूपादिपदसमभिव्याहारात् संस्कारस्योद्बुद्धत्वात् गुणाश्रयत्वेन ज्ञानस्यैवोपस्थापप्र
तिनच गुणत्वेनोपस्थितेर्गुणत्वविधानप्रसंगात् स्वरूपेणतद्बुद्धेरिच्छापि हेतुतावच्छेदकविशेषहेतुमत्वस्यालाभात् तादृशावृद्ध्याऽनुमानोंगत्वादिति। प्रकाशोउ
द्देश्येति उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरित्यर्थः। मूलेतेनेत्यत्र तनेनोक्तं वेदितव्यमित्यनेन संबध्यते गुणत्वाभिसंबंधादित्यत्र संबंधपदं समवायसंबंधेन गुणत्वस्य
हेतुतावोधनाय। अन्यथा धूमप्रागभावेन द्रव्येष्वपि अनतिप्रयोजनकत्वात् समवायस्य कालादिसाधारणत्वं संबंधविशेषेनैव हेतुताया वाच्यत्वात् प्रकारो
यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपविशिष्टे। सिद्धं गुणपदप्रवृत्तिनिमित्तं यया। अनुगतत्वेनेति अस्मात्समवेतत्वे। तीद्रियमात्रवृत्तित्वे च सतीति पूरणीयं। तेन आत्मत्वमनस्त्वादौ न
व्यभिचारः। सतीत्यत्राप्यसमानाधिकरणसंसर्गाभावप्रतियोगि। मूले सामान्यवान् कार्यानाश्रय इति चेन्न सामान्यवान् अगुणो गुण इति समुच्चीय
ते प्रकाशे स्पर्शरहितत्वमिति द्रव्याश्रितत्वकार्यानाश्रितत्वयोरप्युपलक्षकं अनन्यथानुपपदं सामान्यवत्वमात्रं लिलिनिवक्ष्यति। चक्षुर्विसादि प्रभादिवारणाय गु
णोतिप्रयोग्यायोग्यसमवेतपरं ते शास्त्र कपीतादिव्यक्तीनामेकैकत्वाद्धस्तुतद्दृष्टनिरूपसाहदोषः संयोगत्वादिवारणाय प्रमात्वेनिद्धारणकवत् परमाणोरप्यनध्यक्ष
गामेतु धाह्यग्रहणयोग्यगुणो दिशेषगुण इति आत्मेयं देवान्द्र स्वर्मान्तर्गहीतापि सांसिद्धिकद्रवत्वव्यक्तिविशेषोऽद्रियग्रहणयोग्यः वक्तव्ये न तन। गुणत्वमधुरत्व १

राम

संयोगत्वसमवायत्वादिवद्रूपत्वादयोप्यत्रोपाधय एव तथात्वात् अनुयोगितावच्छेदकत्वात्कर्मेति सिद्धौ क्रियमाणानां कर्मत्वावच्छिन्ने जातौ साध्या या
मित्यर्थः। अन्यत्वं अन्यत्वविशिष्टं सामान्यादन्यत्वविशिष्टं भावत्वं जातिनियतं भवत्वं वेत्यत्र आह यद्रूपेति मूले रत्नतत्वं रत्नत्वव्याप्यजातिविशेषः। उपदेशो
ति उपदेशाधीनं वाक्यार्थज्ञानसापेक्षेत्यर्थः। घ्राणसेन्द्रियसहकारित्वासंभवात्। वाक्यार्थज्ञानस्यापि सहकारी यत्वरूपप्रमाविशेषग्रहणमेवान्यव्यतिरेकाव
लाज्जातिविशेषस्य प्रत्यक्षसहकारित्वं द्विविधस्यपद्मरागादिपदशाब्दज्ञानमहेपरंरूपप्रमाविशेषवान् भातिः पद्मरागादिपदवाच्यमित्याप्तपदेशापेक्षेति गुरुक्त
। प्रकाशे सामान्यनियतः सामान्यनियतत्वेन गृहीतः। सामान्यं सामान्यव्याप्यत्वेन गृहीतं तस्योपाधेः सामान्यव्याप्यत्वेन तदा न गृहीतं अत आह नवेति गृही
यं च जातौ तद्व्याप्यत्वमपि पश्चाद्गृहीष्यत इति भावः। तदिदं पीतादिरिंद्रियं इंद्रियजन्यज्ञानं। गुणत्वं गुणत्वविषयस्य गुणपदवाच्यत्वं। गुणत्वं तु प्रत्य
क्षसिद्धमिति भावः। पूर्वोक्तपक्षस्योपसंहारोयं अतोयथाश्रुतमेव साधीयः इत्यापि वदंति। उपदेशेन वेति सहजतो वेत्यपि द्रष्टव्यमतमभेदेनेत्यनुमिति स्वसंज
कत्वात् उत्पन्नयापन्नपारूपान्यत्वादिविशेषितेनज्ञातेनतर्दिशाद्यापादकत्वात्। संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति सूत्रे अनपेक्षितत्वं स्वाधिकरण ५
कालवृत्तिसाधिकरणासत्ताकस्य निष्क्रियाभावानपेक्षत्वे एकैकानपेक्षकारणत्वं संयोगविभागयोरतिप्रसक्तं अतिदूषणं यथा अंगुलीकर्मजनितशाखाअंगुलीसं
योगस्य हस्तत्वात्संयोगस्यासमानकालोत्पन्नशाखाकर्मजनितशाखांगुलीविभागं च प्रत्यनपेक्षकारणत्वेन पातित्वं यश्चात्र अनपेक्षस्वजन्यविभागाधीनसं
योगजनकजातीयत्वं विवक्षितं अंगुलीतरूसंयोगजन्यहस्ततरुसंयोगानुकूलोहस्तपूर्वदेशविभागोनांगुलीतरूसंयोगजन्य इति नातिप्रसंगः। संयोगविभा
गोभयासमवायिकारणतावच्छेदकरूपवत्वं संयोगजनकविभागासमवायिकारणजातीयत्वं वा। अनपेक्षकारणत्वं स्वासमवायिजन्यस्वभावेक्षकारणत्वरूपत्वं

२

समवायिकारणत्वपर्यवसानात्संयोगत्वविभागत्वनिमित्तं नासमवायित्वमूलमेव स्वध्वंसं । यत्र तु क्रियाकीभूतसर्वसंयोगस्यापि न पर्यनेनान्यथासिद्धो वि

भागो नोक्तः संयोगजनकस्य विहितीयतात्त्विवादो संयोगस्य विभागस्य समवायिकारणतानामुपगमे गुणपदोक्ष्यपोजकभावापन्नसंयोगविभागयोरपास

मवायिकारणतानीयत्वेऽप्यसजन्यविभागनाशकसंयोगासमवायिकारणत्वसत्तान्यधर्मसमवायित्वं गुणत्वं चलसवयवविन्यवयवानां निश्चलत्वा

भावात् अवयवविनि कर्मोत्पादो यावद्द्रव्यवानां कर्मोत्पत्तिर्नियतेति वैशेषिकरहस्यम् ॥ यावद्द्रव्यवं कर्मनियतमित्यनेकत्वमिति च भाष्यकारो विभागग्रंथे अवयवोक

र्मोत्पत्तिनंतरं न दारवतं तोकमेऽतु यमस्योत्पत्तिः कंधराकादेर्विनस्यात् न कपालादेर्विधमाने न कर्मणा प्रजितं धाद्यागतकमोतुस्यादेपि तत्सामग्रीवलात् ज्ञापना

न्तस्वावादिकर्मणो वा रघितु मशाक्यत्वात् इति तु नैयायिकाः मतं चेयेपि का चिद्जनितसंयोगस्यापि विनाशसावयवक्रियायाः स्वसमानकालोत्पन्नावयवान्तरक्रिया

दिकर्मणोऽत्र संयोगजननयोग्यकाल एव आश्रयविनाशान् न आतिमनतद्वये चावयवविनाशकसामग्रीकाले जातस्यावयविकर्मणो जनितविभागस्य संयोगस्याजन्म

पूर्वकालोत्पन्नस्य चाजनितसंयोगस्य विनाशः । विनश्यद्द्रव्यसमवायिनियोग्यत्वस्य नैवविशेषात् । आश्रयनाशजन्यं द्वित्वपरत्वादि विनाशं च स्वार्द यमामाध्यकारेण

भिधानात् अत्र तत्तज्जातीयेति संयोगविभागपदयोर्विशेषणयरं न पा संयोगजन्यसंयोगासमवायिकारणतावच्छेदकरूपवत्वं विभागजन्यविभागासमवा

यिकारणतावच्छेदकरूपवत्वमिति लक्षणद्वये तात्पर्यमित्याहुः केचित् । एवं कर्मणोऽपि निष्क्रमणावस्थायित्वक्षणादिनं च नुः स्वरूपद्रव्यस्थायित्वं तु गुणोपसिद्धं अत्र

आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनकस्य पंचक्षणावस्थायित्वं कचिदन्यथापि तत्र यथा कर्मादिक्षणे तदारंभे पूर्वसंयोगनाशः शाखायां च कर्मत्येकका

लः शाखाकर्मणा शाखारविभागद्वारा कर्मणा चशारीरस्थाखा संयोगः तयोर्विभागस्तत इदानीं तस्य घटे संयोगविरहात्तत्र संयुक्तयोर्विभागजनने ऽति द्र॰

२

संगात् । अथ शाखाकाशयोर्विभागात्तयोः संयोगनाशः शाखाकर्मणा च शाखाकाशरीरविभागः यथा च कर्मणः स्वोत्पन्नभावि संयोगापेक्षितत्वे विनश्यतिः तयो

कर्मध्वंसात्तत्र शाखाकाशरीरयोः संयोगनाशः तदानीं च शाखायाः नीत्वसंयोग शरीरात्मकपूर्वदेशयोगेर्नष्टत्वात् निर्विभागत् अन्यथाऽगपदे वयरमागो पूर्वापरदेशावृति

त्वयसंगात् पूर्वोत्पन्नस्य विभागोनतत्राशकः तदनधिकरणवृत्तित्वात् अन्यथा अन्यदीयकर्मजनितविभागवत् । विनापि कर्मादि कामाकाशादिदेशसंयोगनाश

प्रसंगात् ततः शाखायाः उत्तरसंयोगः ततः कर्मनाश इति एवं यात्रि पूर्वसंयोगनाशकालोत्पन्नस्य तस्य गद्रक्षणावस्थायित्वं चाणात् कर्मान्तरोत्पत्तौ रकर्मण

यादाशाखायांसंयोगेन वा शरीरशाखा संयोगजननेन षट्क्षणावस्थायित्वात् नत्वष्टस्याः पूर्वसंयोगनाशकालोत्पन्नस्य षट्क्षणावस्थायित्वस्य वर्तनदवयवसद्वयवादीनां पू

र्वसंयोगनाशकाले उत्पन्नस्य तस्य त्रिक्षणिकावधिकत्वेनावस्थायित्वे द्रव्यं परम्परया समवायिवृत्तौ देन संयोगासंभवात् समवेतनिष्टसंयोगोत्पादस्य कर्मतो ऽप्याप्य व

त्रित्वसवाच्य पदमेतत् रहितस्यालंकारात् रूकमात्रेपं चक्षणमात्रेवावस्थायित्वं परमाणौ तद्वच्छेदेन द्वाणुकार्यत्वस्यावयवविपर्यतं च युगपदेव कर्मोत्पादात्संयोगेन

विभागोत्पत्तौ समसमयावस्थायित्वं न ये न भेदेन कारणाभावविभागजविभागस्यानेतूप्रदर्शितस्थलेच शाखाशरीरविभागकाले मूर्तान्तरेण संयोगस्य एवं पूर्वपू

र्वप्रतिविभागकाले उत्तरोत्तरमूर्तसंयोगोत्पादे दशक्षणिकावस्थायित्वमिति विदं नि । स्वोऽस्य गुरुत्वेति । स्वोत्पत्यवसानावच्छिन्नत्वं न च द्रव्यमपि स्वध्वंसावच्छिन्नकाले भावि

त्वापेक्षसंयोगजनकमत्तदूत्पत्ति निमित्ता च साक्षिकरणकाले न भाविभावाजन्योऽप्य स्वजन्यः संयोगः तदन्यतः कलविभागजनकजातीयत्वमर्थः अत्रोगगनादि निष्ठसंयो

गजनकत्वाव्याप्यत्वाद्विद्व्येनिष्ठसंयोगजनककर्मणि नाव्याप्तेः नवा पूर्वोपदर्शितशाखाङ्गुलीसंयोगे नाव्याप्तिः द्रव्यं गुरुत्वजन्यविभागाधीनं संयोगं जनयत् इत्यंके चिद्व

यवसंयोगं कचित्कर्मापेक्षते । अविकृतस्य कार्यं नत्कारित्वं विकृतकार्यकारित्वाभावो वा अत्रैकजातीयेति एकजातीयत्वमत्र नैकजातिमत्त्वं एकजातिमत्त्वमात्रं

३

वात्राद्ये व्यभिचारादिति अंत्ये स्वन्यायेतिरेकेणि रूपत्वादिमेव नादरशत्वोपपत्तेः द्वितीयं दूषयति अपि चेति धात्वमभिहितमपि विकल्पं दूषणांतरमभिधातु
माह किं चेति द्रव्यकर्मसाधारणीति कर्मणासंकरस्य जननात् रूपाद्वाविसादि अन्ये दृष्टिंस्य अनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात् दृश्येगतं कारणतावच्छे
दकं कल्प्यमानमसतिबाधके जातिरूपं सिद्ध्यति न च पृष्ठेनेतरादृशां कार्यमात्रमिष्यन्निष्ट कार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं गुणत्वं जातिरूपम
वेत्कार्य्यतानवच्छेदेपि येन केनापि रूपेण कार्य्याणामनुगतिकरत्वज्ञानकत्वानां यथा कथंचिदनुगतानां वा जन्यकत्वानामवच्छेदकत्वेन जातिकल्पनेऽनंतको
टिजातिकल्पनाप्रसंगो मानाभावश्च। कार्य्यत्वनुगुणत्वव्यापकतावच्छेदकत्वेन जातिसिद्धिमाहुस्तच्च शब्दानां हि तत्तद्धर्मविशिष्टानामर्थानां बोधकं नापि विना दृत्ति
मनापपत्तेः दृत्तौ कल्पमानायामसति बाधके शक्तिः सिद्ध्यति न चेह गुणत्वे तद्विशिष्टबोधकत्वं वाघती तंप्रकांतं गुणोस्तिद्धायाः शक्तेरवच्छेदकेन जातेः कल्पने तु वि
भ्वादिपदशक्यतावच्छेदकत्वेन जातस्य कल्पनेन एवं हरिपदादिशक्यतावच्छेदकत्वेन चंद्रादौ तथा च सतिचंद्रत्वादिना सतीतिनिर्न्यायात् इति चेदिदं हादिरूपत्वादिना सान
स्वादितिसमानं अपि च लौकिकानां गुणव्यवहारे नियमतो बलादागमशक्यत्वादौ नवीनिकानां तु स्वपरिभाषया एवाद्यमानो न जातिसाधको न वा तुल्यरूपा केषां
चित्समवायोसंख्यानां शब्दे वा सत्वात् केषांचित्कर्मण्यपि सत्वाच्चेति यद्वलादिपि यद्यपि समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वभिन्नं कारणत्वमेव निमित्तकारणत्वं तथापि ता
दृशकारणत्वयोरभावद्वयसमानाधिकरणं कारणत्वं गुणकर्मं तु तयोरन्यतरसमानाधिकरणं नादिति नाभेदः। असमवायिकारणत्वमिस्त्वासमवायित्वमविधसिनं
कारणान्तरसाधारणत्वमेवं जातसमवेत्स्याप्तकत्वादन्यथा नो वा ति पदसमवायिकारणत्वानि किंकारणत्वं येन द्रव्यगुणसाधारणी जातिः सिद्धेत्। तद्विभागे तिष्ठंतीति
यः संयोगो नियमेन विभागपूर्वक सोन्त कर्मजन्यतावच्छेदकजातिमान्न लभ्यते संयोगजसंयोगस्य विनापि विभागं क्वचिदुपपत्तेः असाधारणकारणत्वं च समवायी

३ राम

कारणत्वं असमवायीकवणत्वं च निमित्तकारणतायाञ्च दृष्टादिसाधारणत्वात् तथा च समवायिकारणत्वे सतितादृशविजातीयसंयोगसमवायिकारण
त्वासमवायिकारणत्वाभाव इत्यपि फलितार्थः तादृशजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितयोगिककारणत्वरूपं पुनरसाधारणकारणत्वं द्रव्यस्य संयोगत्वावच्छिन्नप्रत्येकं ज
नकत्वात् न वा च दूषणमिति व्यासेनतदुपेक्षितं फलितार्थमाह पदार्थत्वेति द्रव्यवृत्तयोः द्रव्याभाववृत्तयः एकैकद्रव्यवृत्तित्वेनाभिमतकालीनद्रव्यरूपाद्यवृत्तित्वेन द्रव्यत्व
समवायावच्छेदक विभाजकोपाधियत्वं मूलस्वरससिद्धं गोरवादुपेक्ष्याह द्रव्यत्वेति द्रव्यत्वस्य दं द्रव्यत्वत्वं परं नात्मेन द्रव्यत्वे वाव्याप्यत्वमभिप्रेतं मतासारासाव्याप्येति
सत्तान्यपरविभिन्नेति वृत्तिः समवायः समवायसंबंधेनंदधर्मत्वबोधनाय जातीति[illegible]त्वे द्रव्यलक्षणोत्तिद्रव्याभाववृत्तिधर्मेविरहेणावेसथ्र्थः तास्मिन्निति द्रव्यत्वव्याप्यसत्वे द्र
व्यत्वसाप्याचक्ष्पकत्वादिति भावः। जातिसंकरेति द्रव्यत्वस्य गुणत्वव्याप्यत्वे रूपत्वादिवद्गुणविभाजकत्वं न स्यात् गुणत्वस्य च द्रव्यत्वव्याप्यत्वे पृथिवीत्वादिवद् द्रव्यविभा
जकत्वं स्यात् मिथो व्यभिचारित्वे तु संकरस्याथ्र्थः प्रकाशोऽनिर्मोक्षेति आश्रयाश्रयिभावाद्यन्यगुणाधारणायोऽन्तरेणान्तरानुवृत्तावपि पूर्वपूर्वनिवृत्तिसंभवेन कंतियथान्याशो
ष्वविशेषगुणोत्कर्षोपपत्त्या वपि सर्वेषु मुक्तिनैस्यात् कार्य्यधारानुवृत्तौ निमित्तभूताप्तगुणादृष्टानुवृत्तेरावश्यकत्वात् गुणोत्पन्नगुणेषु। जातिवापत्तेरिति ज
न्यसमवेतनित्यस्य जातित्वप्रमादिति भावः। मूर्त्तत्वे मूर्त्तत्वे समानदेशत्वं त्वमानकालीनद्रव्यां नरसमवायिसमये नत्वं। प्रकाशे एतत्त्वेनाविति। समवायेन तथात्व इच
नायतेन संयोगे न तत्समानदेशो तेजसि मंतो वा नव्यभिचारः एतदिति भेदघोतनाय एकदेतिपृथिवीत्वात्त्वे णाभाव्यंव्याचि व्यावृत्तं च विभिन्नियत्वं चेति मूर्त्तानुपायि
त्वेविभुन्नीवमूर्त्तेपि न दृत्तिप्रसक्ते रुद्धावानान्हेत्वात् क्रियांप्रतीति क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकाभाववत् दृत्तिरिति सत्तान्यधर्मे समवायित्वमित्यर्थः निष्क्रियादि
न ष्ठाव यव कद्रव्यवृत्तिद्रव्यत्वादिना कारणतावच्छेदके नि। अभिप्रेतं भाष्ये ऽनारंभरुमगुणावत्त्वमपिद्धएणवदवृत्तिनिसवृत्तिधर्मेण समवायित्वं विवक्षणीयं न त्विष्टादिवि

४

वच्छिन्नार्थत्वाद् गुणत्वाभाववत्त्वं वा द्रव्यत्वाभावो न तत्तद्रूपाभावसमवायात् परमाणुद्वये तिष्ठतीत्युपलक्षणं चैतत् तत्प्रत्यक्षत्वेन क्वचिद्वृत्तिर्हि गुणत्वन्यूनवृत्तित्वमिति पि द्रव्यत्वं हि
पृथिवीत्वादिकं च पृथिवीत्वमिति हि द्रव्यसमवायिमात्रसमवेतत्वं रूपं पृथिवीरूपवत्त्वात् पृथिवीत्वं व्याप्यत्वाद् घटत्वादिजातिर्न व्याप्यत्वादिति तु आयः मूर्तसमवायित्वं समवायि
कारणवृत्तिनिरूपवृत्तिजातित्वमर्थः ननु कार्यद्रव्यरूपस्पर्शगन्धरसस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वानामवृत्तित्वाद् पृथिव्यादीनां कारणगुणानां नामसमवेतपि
द्रव्यो न रक्तमधिनयोः संयोगविभागयोर्न समवाय इत्यसमवायि हि न वेति निर्गुणाद्धेतुत्वाभिधिकरणे गुणोपरद्वचतुष्टयं संख्यापरिमाणापरमिति सम्भिके चित्तं मूर्तिर्निर्यत्
मिच्छती सर्ससंस्कारहितात्मगुणत्वव्याप्यजातिसत्व्याप्यमूर्तिव्याप्यतावच्छेदकगुणत्वव्यत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः मूर्तिविरोधिन इत्यस्य च संस्कारत्वात्मगुणत्वव्याप्य
जातित्वव्याप्यमूर्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकजातिमत्त्वमित्यर्थः मूर्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकपरिमाणवृत्तिजातिमन्नमित्यर्थो। वा परममहत्त्वं जातमात्रम्, परममूर्
त्वाभावव्याप्यतावच्छेदकजातिमत्त्वमित्यर्थो भाव्यसंदर्भाविरुद्धत्वप्रकाशे मूर्तवृत्तिनिमूर्तमात्रवृत्तिनेत्यर्थः गुणत्वव्याप्येति गुणवृत्तीत्यर्थः। मूर्तीति मूर्तविरोधि
त्वं मूर्तत्वसामानाधिकरण्याभावः। स्यादिति हेतुत्वं स्यादिति हेतावच्छेदकजातिः द्रव्यत्वावच्छिन्नेति पूर्ववत् गुणत्वव्याप्यत्वं गुणत्वन्यूनवृत्तित्वं गुणनिष्ठसंसर्गा
भावप्रतियोगित्वमिति यावत् जातिपदं च समवायेन तादृशधर्मवत्त्वलाभाय एवमुत्तरत्रापि यथाख्यानेवोध्यम् स्वाश्रययोगित्वसंसर्गाभावः प्रतियोगिस
मानाधिकरणः अन्योन्याभावस्य प्रतियोगि वृत्तिर्वोध्यः तेन संयोगादेरत्यन्ताभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि न तत्र व्याप्तिः। नवा एकोनद्वित्वादितिप्रतीतिवला
दित्वावच्छिन्नस्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणकत्वात् व्याप्तिः एवमेवोत्तरत्रापि द्वित्वाद्यभावस्य द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नान्योन्याभावव्यापकत्वे पि स्वाश्रय
ान्योन्याभावसमानाधिकरणत्वं तदभावप्रतियोगित्वसामान्याभावरूपं व्यापकत्वं नातीति नासंभवः स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसामानाधिकरण्यमात्रे दोषः सामं

४ राम

स्येति तत्तादृशाभावप्रतियोगिनः तत्र द्रव्यत्वसमुदायस्याद्गुणस्वलाभाय ब्रह्मदित्याद्यवच्छिन्नाय गुणपदं अन्योन्याभावे तथैव पाठे त्वन्योन्या
भावपदं स्वाश्रयान्योन्याभावः परं एवमुक्तस्थापि एकत्वाव्याप्यत्वव्यापकयावदेकत्वकत्वं प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वसमानाधिकरणत्वं ताभा
वप्रतियोगितावदेकत्वकत्वं एकत्वकत्वव्यापकं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति यावत् प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वसमानाधिकरणोक
त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणगुणत्वं तु न युक्तं एकत्वेति येष्वर्थी तत्र वृत्तावितितादृशगुणत्वाभिधाने तु नांपदोषः स्वाश्रयेति स्वाश्रयप्रतियोगिका
न्योन्याभाववत्त्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसमानाधिकरणमर्थः द्वित्वादीनां स्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकत्वाय भावसमानाधिकरणत्वाव्याप्यतावच्छिन्नेति मेय
त्वद्रव्यत्वादेरपि तादृशाभावसमानाधिकरणत्वविषयोपादानं द्वित्वादेस्तु द्रव्यमात्रस्यैव तदाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावव्याप्यधर्मत्वान्नाति प्रसंगः यद्यो क
विशेषणाविशेष्यभावेन व्याप्यपदवैयर्थ्यं वैयधिकरण्येन विकरणपत्वमितिपादे स्वाश्रयप्रतिष्ठान्योन्याभावव्याप्यत्वं चार्थः तत्त्वस्य बोध्यं तथा च स्वाश्रयेयोऽन्योन्या
भावत्वद्विष्टमधिकरणं तत्प्रतियोगितियावत्तद्व्याप्यवृत्तित्वाच्च व्याप्यवैयधिकरण्यं तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं तद्व्यधिकरणत्वं तत्स
ल मानाधिकरणाभाववत्त्वमिति स्पष्टं यत्तत्वव्याप्तेश्च एकत्वादेरपि स्वव्याप्यपरिमाणादेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्न स्वाश्रयत्वनिरूपितवृत्तित्वमाधिकरणोवर्त
मानत्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरणस्याभावविशेषणत्वधौव्ये व्याप्यतायां संयोगादिमात्रकारणप्रयोगादिजनको निर्धर्माशो परिम्यः स्वाश्रयेति
स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य योऽत्यन्ताभावस्तद्व्याप्यत्वं तद्भावसामानाधिकरण्यं स्वाश्रयान्योन्याभावसामानाधिकरण्यमितितु फलितो
ऽर्थः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमेकदेशनिष्ठं। तादृशप्रतियोग्यन्यगुणत्वं स्वापपदं स्वाभावासमाना

५

धिकरणवृत्तित्वकगुणत्ववानेकवृत्तित्वं अभावश्च पतियाधिकरणावोध्यं यथा जलाजलवृत्ति एकत्वैकपृथक्त्वादिवृत्तिजातिमत्त्वमनेकवृत्तित्वं। गन्धजा
तिशून्यगुणत्वस्पेकवृत्तित्वं। मूले च जलस्नेहगुणा इति भावसाधनं विशेषपदमभिप्रेत्य कारणसाधनेनुकर्मधारयसमासः प्रमाणे पृथिवीति। पृथिवीवृत्तिवृत्तिः
सतीयाजलवृत्तिवृत्तिवृत्तिमतीत्यर्थः। जलपृथिवीगुरुत्वयोरनयोर्व्याप्यजातित्वमानाभावात् न निविडत्वादिवारणाय संयोगावृत्तीति कठिनावयव
द्रव्यविभागवृत्तिजलविभागव्यावर्त्तकस्य विशेषणप्रयोजकजातेः तेजोवेगातिशयस्य नैमित्तिकद्रवत्वस्य च वारणाय विभागवेगाजलद्रवत्वावृत्तित्वं द्रष्टव्यमत्र
च यथा पृथिव्यां स्पर्शानां रसानां च मिथो वैलक्षण्यमनुभवबलादनुभूतरूपाणां तु न वैलक्षण्यं मानाभावात् इति मते नाह भावने सादिविशिष्टानं जाति विशे
षणां भावनायां तु भावनान्यत्वविरहाद् विशिष्टव्यक्तिरेकजातिपदं च विभाजकोपाधिपरं तेन पृथक्त्वापरत्वयोर्द्वित्वे न कालिकेधारणाजातिविरहेपि न क्षतिः पा
कजत्वं जले न वृत्ति तप्रमाणोरेव जले तद्रवत्वस्य पाकजत्वात्। पाकजन्यतावच्छेदके जाति+व+ नेतु पयोऽज्यतावच्छेदिकापि मानाभावात् अवयविद्र
पत्वादिकं जातिविशेषो वा अवयवरूपादिजन्यतावच्छेदकं मिसदेन घटपटादिविरणाय गुरुत्वोन्निभावनाभिन्नजन्येकत्वव्यापकतावच्छेदकस्पर्शवृत्तिधर्मे
समवाय्यन्यत्वे सति गुरुत्वजलद्रवत्वान्यगुणत्वव्याप्यत्वाभावनोयग्रहाय भिन्नातं समवायिविशेषणानां। परत्वापरत्वयोर्बुद्ध्यादासाधारणजन्येति। कालिकपोजन्यद्रव्यमा
त्रेदोषिकयोश्च मनमात्रेवृत्तेस्पर्शमात्र अस्समवेतवारणाय स्पर्शोपग्रहाय च स्पर्शावृत्तीति भावनान्यवायुवृत्तिवृत्ति स्पर्शावृत्तिधर्मसमवाय्यन्यत्वे
सतितादृशगुणत्वं वा। गत्वेभावनान्यत्वं वा विहाय संस्कारत्वान्येति धर्मविशेषणं द्रव्यत्वव्याप्येति। आश्रयसमानाधिकरणो – द्रव्यविभाजकोपा
धिमद्वृत्तिर्यावंतीत्रणातितन्मध्ये दानां प्रतियोगिताकाभावकत्रिष्ठभावप्रतियोगितावच्छेदिका या गुणत्वव्याप्या जातिमत्त्वमित्यर्थः। आश्रय

५ एम॰

समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाध्यभावसमानाधिकरणवृत्तिजातिमद्गुणत्वं। यत्किंचिद्द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकजातिमद्गुण
त्वमिति वा फलितार्थः घटादिवारणाय गुणेति। व्याप्यसमनियते गुणत्वव्याप्यत्वसमव्याप्यतावच्छेदके ऽऽत्मत्वावच्छिन्नेषु सर्वेषु आत्मसु इतर
भेदप्रयोजकत्वाभावात् आत्मत्वसमव्याप्यतावच्छेदकजातिविरहादिति तस्यार्थः। एवं रूपाद्यव्याप्तिरपि द्रष्टव्या सुरभित्वमधुरत्वादीनामनादृशत्वात् ज
लरूपादिव्याप्त्या उगतजातौ मानाभावात् शुक्लत्वमधुरत्वादिना संकरप्रसंगाच्च नीरसमनिर्गंधस्य च पार्थिवस्योपगमाच्च दुष्टमिति। न च मनसर्शनी
मयपात्वभिन्नेसग्राह्यार्थः चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य तेजोविशेषवृत्तेः प्रभात्वस्य धारणाय गुणत्वव्याप्येति। गुणत्वव्याप्यार्थकं त्रिसंदेगुणपरिमाणमात्र
वृत्तिजाते स्वगतग्राह्यत्वे तु गुणत्वस्याप्यस्वाप्यार्थकं समुदितवाक्यतात्पर्यविषयमभिधाय एकैकपदप्रयोजनमाह योग्येत्यादिना अथ विषयत्वे
नैमानसमसाक्षात्कारजनकत्वं च कथं न चादृष्टविषयत्वापाजनकं किंतु निमित्तत्वपेस्तमत आह इष्टेति आत्मस्वव्यापरिमाणयोर्वर्त्तमानेसंख्यात्वपरि
माणत्वे आद्यापसंख्यापरिमाणयोरतिव्याप्तेः बहिरिति रूपत्वादिवारणाय विषयांशे साक्षात्कारे चालौकिकी वोध्य आत्मत्ववारणाय गुणत्वव्याप्येति परम
महत्त्वजातिपक्षे साक्षाद्व्याप्यत्वं बोध्यं चाक्षुषनिर्विकल्पकविषयमानसनिर्विकल्पकविषयजातिमद्गुणत्वं संख्यापरिमाणवृत्तिमानसनिर्विकल्पक
विषयजातिमद्गुणत्वं वा तत्वं सर्वज्ञान्यथानुपपत्त्या योगजधर्मस्यापि निर्विकल्पजनकत्वे तदजन्यत्वे मनिर्विकल्पकविशेषणीयज्ञानत्वादेः सविकल्पमात्र
वेद्यत्वमते निर्विकल्पत्वमपहाय लौकिकत्वेन नानसंविशेषणीयं आधिकं वा निर्विकल्पत्वं च कथं न च ज्ञानतेन नाप्रकारकत्वेस तीनवच्छतद्प्रकारकेत्वे तेन मय
दभिप्रायं मन्यमेयगुरुत्वेनानामी [illegible] आदिमानसप्रहासः ज्ञानकारणचक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायश्रृन्यतानकारणमनः संयुक्तसमवेतसमवायशालिजा

५८

स्थविषयत्वेनमानससाक्षात्कारजनकत्वंवक्तुं न चादृष्टविषयतयाजनकं किंतुनिमित्ततयेत्यत आह द्वि[?]तिमहत्त्वसंख्यापरिमाणाद्यवृत्तिज्ञानकारणम
नःसंयुक्तसमवेतसमवायसाक्षात्धर्मसमवायित्वंवातत्वांशुक्लत्वंशून्यगुणत्वं।साक्षादित्यगुणत्वादिवारणाय।पाकजेत्याद्यपाकजेसादिपाकंविभाजनंअपाक
जंजन्यं च गंधंविहायनिर्दिष्टानांविशेषगुणानांपाकजेतिरूपाकजजातीयानांजन्यानिविशेषगुणानुपपत्तेःअजकंतुन तद्भ्येषांतेमनित्यवर्णकदासः वेगपदं चक
र्मजन्यवेगपरत्वंउपलक्षकं च जन्यस्थितिस्थापकस्यापि।कर्मजन्यभावमातिरिक्तसंस्कारपरंवा। एवं च गंधंविहायसर्वत्रैवविशेषगुणानांजन्याःकारणान्ताम्र
यसमवायीतियावत्तत्तुणगजन्या·ल्याश्रयसमवेतजन्यत्वेसतीतिप्रकरणीयमितिपुनस्त्वेअत्र च सर्वपदंपतिंनपरिमाणादिगुरुत्वान्तपरित्यज्यद्रवत्वेअया
कजत्वान्वयंवदतामाचार्याणांपार्थिवपरमाणुगुरुत्वस्यापाकजत्वंजन्यत्वमभिप्रेतंलीलावतीकारस्तुभस्मीभावदशायामपचयविनिगुरुत्वापकर्ष
स्यदर्शनात्गुरुत्वान्यथानुपपत्त्यापार्थिवपरमाणुगुरुत्वस्यापिपाकजत्वमनुमेनेअवयवावयविनोरेकत्वाभ्यांजनितपरत्वेधिकत्ववारणायमूलेसजातीयेति
साजात्यंचगुणत्वव्याप्यजात्यातेनेहचोत्तोकर्षापकर्षाविरतादृश्येजातीपार्थिवादिद्रवत्वेषुचद्रवत्वव्याप्याजातिभेदाःसंयोगजविभागजाभ्यामपिसंयो
गविभागाभ्यांसंयोगजविभागयोर्जननादाहकर्माणोसदिवंत्तत्तत्सजातीयेतिपापिकस्वहप्रकृपनभावनेववविघलितमेववाक्यलाम्यातिप्रसंगात्मा
त्मपदोपस्थापनाद्वाकारणगुणपूर्वकत्वसमानाकरणपूर्वकत्वस्याभावात्कचित्तिव्याप्तिःप्रकाशोऽयोग्यत्वात्द्वित्वपरमाणुयोग्यत्वात्परिमाणादे
पाकजत्वाभावेनवयवच्छेदकत्वायोगात्वकारणादृष्टकारणाद्यपरस्पराश्रितत्वप्रकर्षतानांविस्यनन्वयात्।कारणाद्धयसंयोगाभ्यांकरणाद्द्वयविभागाभ्यां
इतिवाच्यात्मेयत्वस्तिहिमाव्यथायःतगुहूयाकाशसंयोगाभ्यांप्रकाशसंयोगमेतेनविभागोपिव्याख्यातःयोग्यताशाब्दासतद्वच्छेदकत्वंताजास

५८ राम

निरूपकत्वंनतस्सजातीयत्वंगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिर्नवक्तव्यमितिसमुदायार्थः।तज्जन्यभावच्छेदकत्वंतुतद्वच्छेदकत्वेनवाच्यंरूपत्वसंख्यासादेस्तथात्वासंभवेनो
क्तग्रंथासंगतिरुक्तैवेतितथापीत्यादिसाक्षादितिप्रसंख्यापरिमाणातिरिक्तसमवायिकारणजन्येतिजन्यानसपर्यवसितोऽर्थःभावेउक्तंसंयोगेतिसंयोगजस्य
योगस्यविभागे च तथामभिधानादुक्तरीत्यंतथा च सूत्रे अन्यतरकर्मजउभयकर्मजःसंयोगजश्चसंयोगःइतिविभागसूत्रेचतथैवमभिधानादुक्त भेदेनव्यासिस्सूचनायपा
कजानामपिगुणत्वपरंपराव्याप्यजुत्कीलादिजातिमत्तादाहयदृतिसजातीयगुणेतियथामूलेस्वरूपकथनंनतुविवक्षितंप्रकाशेव्याकीलादिनिरूक्तकारणगुणा
पूर्वत्वाभावस्यपाकजादावतिप्रसक्तत्वात्श्रयपरम्परकारणताकुणपूर्वकत्वस्यतुबुध्यादावप्रसक्तत्वात्अतिप्रसक्तत्वाच्चद्वित्वादौवक्तव्यत्वात्मनोयोगादि
पूर्वकत्वादेरेववानुगतत्वेनेत्यर्थः।नित्यवृत्तिमात्रवृत्तित्वंअत्यंतापकृष्टपरमाणुगुरुत्वजन्यतयतावच्छेदकविशेषेऽतिप्रसक्तमतोगुणत्वव्याप्येतिगुरुत्वस्यपूर्वकं
तन्मात्रवृत्तित्वंचेहतदितरावृत्तित्वमात्रेणार्थोपयोगीमत्तपरमेतिमहत्त्वेमनस्त्वस्याप्युपलक्षणं।कारणगुणपूर्वकवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यविशेषगु
णत्वंमूलत्वरसविड्ंगोत्वादुपेक्षाद्वित्वादितिप्रशिथिलसंयोगविशेषस्यप्रचयत्वेनप्रसिद्धत्वयातत्कूलकठिनावयवसंयोगविशेषजनितपरिमाणास्याऽसंग्रह
माशंक्यनिराकुरुतेनचतिमात्रपदमसमवायिकारणतानतव्यवच्छेदाय।तथाचसंख्यापरिमाणातिरिक्तसमवायिकारणजन्येतिजन्यानसपर्यवसितोऽर्थःभा
वेउक्तंसंयोगेतिसंयोगजसंयोगस्यविभागेचतथामभिधानादुक्तरीत्यंतथाचसूत्रेअन्यतरकर्मजउभयकर्मजःसंयोगजश्चसंयोगःइतिविभागसूत्रेचतथम
भिधानादुक्तरीत्येतेनविभागोव्याख्यातः।बुद्ध्यादीषुपयत्नाःजन्याःशब्दाख्यानाःसंयोगजाःसंयोगजगुणाःसंयोगासमवायिकारणाकाइत्यस्यतात्पर्यस्पष्टयतिसंयो
गजत्वाभिमतकर्मजन्यत्वमात्रंज्ञानादावतिप्रसक्तमतःकर्मासमवायीति।मूलेआद्ययाविति कर्मजयोःसंयोगयोर्विभागयोश्चग्रहणंचिभजनादाघयलं।स

योगजविभागजमूलमूर्त्तत्वाद्याघातां बुद्ध्यपेक्ष्यत्वं बुद्धिजन्यत्वं जन्यमात्रस्यातो बुद्धिशब्दविशेषपरतया व्याचष्टे अपेक्षाबुद्धिजन्या इति अत्र कालो जातिविशेषः
उपाधिविशेषश्चापृथक्त्वादिना संकरान्नानामाप्रसङ्गात्तेरसंभवात् संस्कारादौ जन्यमात्रत्वस्यैव चापेक्षापेक्षबुद्धिजन्यत्वात् न चापेक्षाबुद्धित्वेन जनकत्वं विव
क्षितं तत् बुद्धित्वस्य तत्रापायव्याप्तिवत्। अनेकविशेषकत्वं वा। तादृशत्वेन जनकत्वं भानाभावात्। नापि नानैकत्वादिविषयत्वादिक मनुगमात् मनोगुणो तिरोधत्वं तु रूपला
दिवारणाय स्पर्शसंयोगादिवारणाय स्पर्शतत्वज्ञातीयत्वं च गुणत्वव्याप्यजात्या परिमाणत्वादिवारणाय निःस्पृष्टमीति मनोगुणो मनोव्यस्पर्शवत्वं वृक्मीत्व
वारणाय गुणत्वसमानाधिकरणार्थकं गुणत्वव्याप्येति। न वदं। तिजातिपदं विभाजकोपाधिपरं दोष एककालिकयोः परत्वयोरपरत्वयोश्चैकता। तिविरदाग्नक्का
लिकयोश्च मनसः संभवात् विहिततिच संख्यायांमाव्यकारः सा पुनरेकद्रव्याऽनेकद्रव्या चेति ध्वयकत्वं च तत्पुनरेकद्रव्यं अनेकद्रव्यं चेति मनोगुणोतिवा
मनोगुणजातीयपरं संजातीयं च गुणविभाजकोपाधिनामतः पदं वा निरूपाणुपरं एवं च द्विगुणपरिमाणवृत्तिजातिविशेषवापूणा पृगुणत्वव्या
प्येति गुणविभाजकोपाधिसाक्षाद्व्याप्यात्मकं तत्त्वं च गुणविभाजकधर्मव्याप्यजातस्य व्याप्यत्वं रूपादय स्वव्यवहारात्समानजातीयमकार इति भाष्यपदाविवजा
तीयारंभकाश्च पिसंयोगादयोजनकृत इति सजातीयं तथा विविजातीयाजनकत्वसति द्रव्यं उष्णस्पर्शस्य पाकजनितजत्वात् अनुष्णेति। यद्यपि रूपादिकं ना
न्तुरूपादिनां वत्स्यबाद्यस्पर्शोऽभिघातं स्नेहः संयुहंजनयति विजातीयं तथापि ज्ञानादिभिन्नमेकाश्रितं विजातीयस्तपादेयं यदपीत्यमपिहस्वरूपाद
वंसावयविरूपादौ वाव्याप्ति अतिव्याप्तिश्च रदैवादजनितपाकावयवगतोष्णत्वादौ तथापि सावच्छिन्नगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातस्य स्वस्वरूपनिगुणत्वव्याप्य
जातस्याश्रयगुणस्य वा ज्ञानादिभिन्नैकाश्रितस्य यज्जनकं तदेकत्वेनैकवृत्तिवृत्तिभावनान्यस्य जातीयजनकवृत्तिजातिमत्त्व इति विवक्षणीयं ततो नरू

राम

पादेः स्ववृत्तित्वाश्रयजनकत्वात्तात्क्षादितिस्पर्शस्याभिघातजक्रियानिमित्तत्वोपगमाद्गुणत्वेति द्विपृथक्त्वादिवारणायानेकवृत्ति इति विव
क्षणीयानीलरूपादेः स्ववृत्तिचित्रसाश्रयाजनकत्वात् सा छादिति स्पर्शस्याभिघातजक्रियानिवोपगमाद्गुणोति द्विपृथक्त्वादिवारणायानेकत्वस्य व
त्तीति परत्वादिवारणाय तज्जातीयेत्यादि द्रव्यत्ववारणाय कर्मसमवायिकारणवृत्तित्वेन जातिविशेषणीयं एवं च पृथक्त्वेनापि तेनोत्पत्स्यमाने हातव्या नुकु
नत्वक्रदासा ऽस्मपदं वोद्भूतोत्पत्स्यमानं इति प्रकाशो स्वनिष्ठेत्यादि रूपत्वादिवारणाय समवायितज्जातिविशेषणं तु सकलत्वादेः स्वनिष्ठैकत्वादि शून्याहित्वा
द्य समवायिकारणैकत्वादिहेतुत्वात् गुणत्वव्याप्येति गुणत्वस्य साक्षाद्व्याप्यपरं शून्यस्यत्र भामांन्याभावविवक्षायां स्वनिष्ठैव यद्यपि इति केचित् अखंडाभा
वेनवैयर्थ्यं इत्यपरे एवकारः तत्स्वनिष्ठव्याप्यजातिशून्यासमवायिकारणवृत्त्येकवृत्तिमत्त्ववृत्तिजातिमत्त्वं गुणत्वशून्यासमवायिकारणवृत्त्यसमवायिकारणवृ
त्त्येकवृत्तिमात्रवृत्तित्वव्याप्यजातिमत्त्वमिति लक्षणात् द्वेष तात्पर्यात् अत्राद्यव्याप्यत्वमपरत्वं तत्र जातिसमनाधिकरणभावप्रतियोगित्वं सजातीयत्वं वा प्रति
द्विवारणायकस्वनिष्ठपदोपादानादेवकर्मत्वगुरुत्वादीनां छेदासः संख्यात्वपृथक्त्ववारणाय एव वृत्तिमात्रवृत्तीति गुणत्वशून्येति प्रस्तुतः कर्मात्मकं कर्म
त्वादिवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुणत्वाभाववद्वृत्त्यर्थकं गुणावृत्तीतितु अधःज्ञानेनेत्रेतिज्ञानपदं पूर्वोक्ता। भिन्नात्मनो प्रत्यक्षत्वं तथा चेतादृशस्य स्वनिष्ठ
गुणत्वव्याप्यजातस्याश्रयस्य यातिपानिकीरणानि तत् अन्यमात्रवृत्तिर्यापकवृत्तिगुणत्वव्याप्यगुणत्वसमानाधिकरणजातिमत्त्वमर्थः॥ प्रकाशे प्रत्यक्षान
न समानकालमिति ज्ञानयोरेव युगपदुत्पत्तिनेष्यते इति तद्यंप्रत्यक्षजनकत्वादिका। चिन्ता ऽस्य सुखं भोग्यानुसंबद्धः स्वंथा आदिकारणांश्रयोविच्छेदुष्णेत्यस्मिं
दजनककत्वादित्यर्थः। अत्रेच्छादिप्रत्यक्षे चेन तत्जन्येच्छामात्रेद्वेषमात्रे च ज्ञानस्यहेतुत्वात् तत्पोविषयप्रकाशनियमेऽजनकीभूतज्ञानविशेषपरंतया प्रकरत्व

८

पारेवनतद्धत्ता तज्ज्ञानं विनाशयोरुत्पादासंभवान्न वर्त्तमानेषु सुखदुःखयोरनागतत्वं नतद्गोचरेच्छादिजनकत्वे मानाभावाद्युत्कृष्टसुखदुःखवत्युत्कृष्टेच्छाद्वेषा
वीपत्तेरसानाथीमोक्षसुखादिविलक्षणयोरिष्टयोरुत्पत्तेर्निदिशति अतीन्द्रियेति अतीन्द्रियमात्रवृत्तित्वे ऐन्द्रियकवृत्तित्वपर्यवसितगुणशब्दप्लाविशेषगुणत्वपा
गुणत्वं नद्यापत्तेरतस्तून वृत्तित्वं नत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमितिपावकत्पथाच ऐन्द्रियकवृत्तियत्नज्ञानेतरात्मगुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं ऐन्द्रियकवृ
त्तिज्ञानेतरात्मविशेषगुणवृत्तिभावनान्यभावप्रतियोगिजातिमत्त्वमितिलक्षणाद्वये तात्पर्यं ज्ञानान्यात्मगुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वज्ञानसंख्यापरिमाण
वृत्तिप्रत्यक्षात्मगुणवृत्तिजातिमत्त्वं वा नत्वं इति प्रायः ज्ञानप्रतियोगिज्ञानवृत्तिजातिविशेषगुणं तत्ताद्वशजातीयपदं दुःखावृत्तिपर्यवसितार्थकं सजातीयविजा
तीयपयोर्थिकारणो न दुःखमध्यवृत्तीरसार्थः तेनैकस्याः संस्कारव्यक्तेरपि जनकत्वेऽपि न क्षतिः गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या वैजात्यस्याविशिष्टत्वात् अन्यथा एकत्वस्यैवनी
लसम्बन्धेनीलादौ न तरसहकारेणाकाशादिचित्रीयस्यापीन सहकारेण केदाचिच्चित्रस्य जननादुपेक्षातिप्रसंगात् जातिपदे चेति च तथा द्रष्टव्यो मामान्यामिति। न च विशेषगु
णा इति मूल एवाभिधानादप्रसंगः तस्यो भावनाद्यं भावनातिव्याप्तिवारणाय विवक्षणीयस्य वाच्यत्वसमवेत मात्रांशे भं कत्वस्य परमवेतद्वित्वादिजनकत्वाद्भावत्वे न
तत्ता व्याहार्थमभिहितस्य परमसमवेत विशेषगुणानारंभकत्वपर्यकत्वात् स्वाश्रयसमवेतेऽपि तथाविवक्षणेऽपि संस्कारत्वमादायतस्यापि तिप्रसंगादिति भावः
नत्वयाहार्थमभिहितस्य परमसमवेतविशेषगुणानारंभकत्वात् स्वाश्रयसमवेतत्वमादाय तस्य त्वाभ्यां स्वाश्रयेकर्मणा एव जन्यत्वात् ननु विशेषगुणस्येत्यर्थस्वव्यधिकरणेति। ज्ञान
अथवा च स्वार्थः ननु व्यक्तिपरतायामपि तत्रातिव्याप्तिरत आह तामादिनिताभ्यां स्वाश्रयेकर्मणाएव जन्यत्वात् ननु विशेषगुणस्येत्यर्थस्वव्यधिकरणेति। ज्ञान
मिन्नो यः स्वव्यधिकरणो विशेषगुणास्तस्य जनकं यदनित्यं यच्च गुणोऽगुणा विशेषे विगरहपत्तदुभयार्थवृत्तिरत्र जातिविशेषणं एतदन्यतान सुखादिजनकत्वात्
ज्ञानभिन्नेतिताक्षत् धर्मेतरार्थकशब्दस्य शब्दान्तरजनकत्वात् स्वव्यधिकरणोत्पत्तौ द्वित्वादिजनकत्वात् विशेषेति विशेषगुणस्य च वृत्तिमद्दाकरीस जनक ८

राम

त्वयाज्ञानेतन्नज्ञानेच्छयोः इति द्वारा शब्दजनकत्वेऽपिनक्षतिः इतेलक्षनद्वाति द्वारं धर्मे गुरुत्वमिमद्वारा इत्यादि पिर्जितिर्दिजनकौ बुद्धित्वेच्छात्वयोत्ताद्द
जनके अबुद्धीच्छावृत्तित्वादनित्येतिसंस्कारत्व वारणाय वेगावृत्तित्वोपादानं संख्यात्वपरिमाणत्वादिवारणाय प्रत्यक्षं संख्यादेरपि ज्ञानजनकत्वान्न ज्ञान
भिन्नत्वे निनत्वं भावनायामव्याप्तिः अथ मिथ्याज्ञानवासनायाः धर्माधर्मजनकत्वात् भावनाया अपि पुरन भावनाजनकत्वस्य भाव्य कृत्ता अभिधाना तन्ना
नपद स्यो नु मव्यपत्वाद्वात्तयेति चेत्तथापि परिमाणादति व्याप्तिः कामनीताचपरिणामाद्वेः कामुकसुखजनकत्वात् आरं तपादेनिच संख्या गुरुत्व परिमा
णानामदृष्टजनकत्वात् ज्ञानपदेना त्य धर्मेपि लक्षणो च सुखाद्यसंग्रहादिति चेन्न स्वाश्रयसमवेतत्वेन विशेषगुणविशेषणात् आत्मैकत्वमहत्त्वयो श्च स्व
भ्रमाधिकरणामात्यकार जनकत्वान्न ज्ञानभिन्नेतितयोश्च सुखादिजनकत्वे मानाभावात् एकत्वादेः समानाधिकरण द्वित्वादिजनकत्वात् विशेषेति पाक जन
कतावच्छेदकते जनकपोग गतं ज्ञानसुखादिजनकतावच्छेदकं च शरीरसंयोगगतः आत्ममनोयोगगतं च जातिभेदमादायातिप्रसंगः संयोगमात्रवृत्तिजात्या
उतिप्रसंगात् अतीगुणत्वव्याप्यत्वं गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यार्थकं गुणत्व साक्षाद्व्याप्यत्वं च संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजात्यव्यापकत्वं सुखदुःखयोरिच्छाद्वेषजनक
त्वेमानाभावमाशंक्याह यत्नं ते तिपत्ते न रक्षितं न प्रत्यक्षे वर्त्ते तेगुणत्वव्याप्यायाजाति स्तद्बुद्धिमुविशेषगुणत्वमित्यर्थः यत्नेतरप्रत्यक्षे वा समानाधिकरणपिन
विशेषगुणजातो विशेषणे मूलेपरिमाणं ज्ञानरं त्वेवेति ज्ञानाभिधानात्र्यदितिमध्ये श्यामं तेइति शेषः प्रकाशे समानाधिकरणेतिशब्दत्वादिवारणाय शब्दत्वंतसाना
भिद्यानभिन्नसमानाधिकरणजनकार्थकं भिन्नांतोपादानात्परिमाणत्वस्पर्शत्वोपग्रहः परत्वादिवारणाय प्रत्यक्षवृत्तादिनापि सुखादिजनने ज्ञानपदता
तद्धर्मपरपरिमाणाजनक वृत्तिद्वित्वादिवारणाय व्याप्यांतसमानाधिकरणोतिसज्जा स्पर्शत्वाव्याप्यव्याप्यनाशापेक्षित्वादिवारणाय गुणत्वव्याप्येतिप्रकृतिग

९

णत्वव्याप्यजातिमत्त्वाभावाज्जातगुरुत्वत्वद्रवत्वत्ववेगत्वस्थितिस्थापकत्ववृत्तिगुणकर्मजनकावृत्तीति पृथ्वीयं स्पर्शस्यत्वमिथ्यात्वेनान्य
था सिद्धेः न कर्मघटितां कर्मासमवायिकारणत्वं वा गुरुत्वं । मूले प्रथमतो न एकाश्रितमन्यैन्नेवेति ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषसमानाधिकरणोऽनेकाश्रिता ज
नकत्वे सति अनेवान्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वे च सति तादृग्धर्मेतरजनकत्वमर्थः अत्र मनःप्रजनकत्वं च रूपोत्पत्तावेवानाजनितपत्तनादौ अजनिता वय
विगुरुत्वादौ गुरुत्वादौ नातिप्रसंगः अजनितरूपादौ रूपादौ च नातिप्रसंगः लौकिकप्रत्यक्ष[illegible]लो नरच्छाविशेषरूपयागादिजनकस्यावयविरूपा
दिकं प्रति च रूपत्वादिनैव कारणत्वं न त्ववयवरूपत्वादिना गौरवात् अवयविनोः तु स्पार्शनाभावप्रत्यक्षवदीनामिवास्यावयवविरूपादीनामपि समवायिका
रणविरहेणाजनकत्वात् परिमाणपदेन बहुत्वत्वात् तु अमित्रजन्यताताद्दृशपरिमाणं यात्त्वं अथांसावयवदिनहत्वादी परत्वापरत्वव्याप्तिः महत्त्वादिना
जनकत्वे । नित्यस्य गगनमहत्त्वादेः फलोपधानप्रसंगात् जन्यमहत्त्वत्वादिना तथात्वमिति चेन्न नानापरसार्थवृत्तितथागमावत्वघटितं जन्यपेक्षद्रव्यव
न्महत्त्वत्वस्यैव लघुत्वात् समवायः संबंधविधया त्वरूपेणानिविशानेन तु समवायित्वेन स्पर्शमहत्त्वत्वमन्यजयेति चेन्न नियमेनाजनकाद्युत्पत्तेःऽवच्छेद
केसंभवतितत्साधारणस्यान्वयितया तापोगात् मैवं प्रागभावत्वस्याखंडोपाधितया तद्वृत्तिस्यैव लघुत्वात् मूर्त्तत्वजातिपक्षे मूर्त्तमहत्त्वादेरेव तथात्वा
त् अपेक्षाबुद्धेर्विशेषणतया स्वरूपयोग्यत्वं वृक्ष्यते एकाश्रितजनकत्वं याक्त्वा संयोगपृथक्त्वगारणयाने केति । अदृष्टजनकप्रयत्नस्यात्मत्वेनाव्यातिरि
रस्येति प्रयत्नशब्देनातोधारकोपि प्रयत्नोजनयपत्ये वनाडीस्पंदनो चेन्न ज्ञानम योग्य एवाग्राह्य । वस्तुतस्तु प्रत्यक्षजनकत्वं फलोपधानं वा चेष्टकर्मास
मवायिकारणतावच्छेदकरूपशून्यत्वेन विशेषणं गुरुत्वादिनिरासः शेषं जनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वाच्यमित्यदोषः स्वसमानाश्रयेति विशि

९

त्वजनकावृत्तिधर्मजातिज्ञानेतरस्मिन् एकाश्रिते एकाश्रितमात्रे वर्त्तते जनकावृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्वत्त्वमर्थः शब्दत्ववारणाय वृत्त्यं तत्रस्य शब्दत्वग्र
हत्वोपग्रहाय एकवृत्तीति यत्नत्वपरिमाणत्वसंग्रहाय चानात्मधर्मेति पूरणीयं ज्ञानत्वसंख्यात्ववारणाय ज्ञानेतरैकाश्रितमात्रवृत्तीति जनकत्वप्रवेशा
त् धर्मेतरस्य ग्राह्यं प्रतिसाक्षाज्जनकत्वं यात्वदृष्ट्वं चेदिति चेज्जनयितेचानात्मधर्मजनयतिमानं तु परत्वादिकं यत्नैश्चेष्टासादेवजनयतिएकत्वत्वादिवा
रणाय गुणत्वव्याप्येति गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यार्थकं धर्माधर्मयोः प्रमाशठादिक्रियाक्षाक्षाज्जनकत्वे धर्मत्वा धर्मत्ववारणाय जातिव्यवस्थितेन विशेषणी
यापृथक्त्वज्ञानेतरसमानाश्रये कवृत्तिकार्यजनकपत्यभिन्नेन वर्त्तते ज्ञानादिभिन्नकार्यजनके च वर्त्तते एकाश्रितमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजा
तिमत्त्वमर्थः एतावतैव भाष्यसमंजसंख्याचार्यदिशानुविहितविशिष्टविषयत्वेन जातिमद्विशेषणीयं वस्तुतस्तु यत्नेतरात्मगुणमात्रवृत्तिजातिश्र
न्यत्वे ज्ञानसुखदुःखेतरस्वसमानाश्रयैकवृत्तिजनकभिन्नत्वे च सति ज्ञानादिभिन्नकार्यजनकवृत्त्येकवृत्तिमात्रगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वक्तव्य
संयोगादपो धर्माताद्भयपत्वादेर्भकाइति भाष्यं ज्ञानसंयोगभिन्नसमानाधिकरणाजनकवृत्त्यात्मधर्मेतरव्यधिकरणाजनकवृत्ति सविषयेऽवृत्ते पृथक्त्वा
तिरिक्तजातिमद्गुणत्वं तदर्थः रूपादिवारणाय वृत्त्यंतं ज्ञानसमानाधिकरणाज्ञानसंग्रहाभिधानजनकपरिमाणस्नेहस्पर्शवारणाय अभिमानं तत्वारणा
पद्धितं यं वृत्त्यतं इच्छेतरात्मविशेषगुणवारणाय रूपत्वं द्रव्यवारणाय गुणेति मूले एकत्वहणमकारणतावच्छेदकतयेन तु व्यवच्छेदायसामान्य मइति
सजातीयमेकश्रितं च कार्यमपेक्ष्यपरत्वारंभके पृथिनस्नेहः कार्यसाम्यमपेक्ष्य भयत्नारंभकोवेदनीयं इतिनासमंजसमितिमवि: एवं चेतुल्यन्याघत
धाअभिधानेनस्पर्शस्यापचलसरात्मनतथ्यं इत्यत्र धर्माधिकरणज्ञानेनरजनकवृत्त्यात्मधर्मेतरव्यधिकरणाजनकवृत्तिमत्तेन रसविषयावृत्तिजाति

१०

मदृष्टाजनकतान्यगुणत्वलक्षणमिति प्रकाशे समानाधिकरणेति रूपस्य तद्व्यवच्छेदकतां मन्यान्तं च जातिविशेषणं अथ घंटत्वादिवारणाय स्व
तंत्रत्वस्य जनकालमहत्ववृत्तिपरिमाणत्वादिवारणाय ज्ञानेतरानिरूपराप्रयोवैकल्पिक[illegible]मुपादानं । शब्दत्वादिवारणाय द्वितीयं वृत्त्यंतं ज्ञानपदं तान
धर्मेजनकत्वं च सामान्याद्यौ ध्वंसेन यत्नादृष्टद्वाराद्वेषस्य चिकरणजनकत्वेपि न क्षतिः ज्ञानत्वाद्युत्तिनित्वादिवारणाय वृत्त्यंतं द्वेषत्वविशेषणं गुणे
तिज्ञानेच्छासा[illegible]मान्यपरं एवं च साधारण्यत्वावारणाय पारदृष्टजनकयत्नव्याप्यत्वे सतीति विशेषणान्तरं देयं प्रत्युविहितनिषिद्धविषयत्वजातीयावृत्ति
त्वमर्थं वर्णायित्वा धर्माधर्मजनकतावच्छेदकतया यत्नत्वावान्तरजातिव्यापिलक्षणसमर्थनं । नत्वाधर्माधर्मान्यजनकप्रजनकयत्नभेदे जातिसंकरप्र
संगेन तादृशजात्यसंभवात् भावनात्वेद्विष्टस्कादिवारणाय त्वादीनां त्वानिरूपादेः आश्रयनिष्ठद्वित्वादेश्चावर्त्तमानस्य घटत्वादेर्वारणाय गुणत्वव्याप्य
तिगुणत्वाभावासमानाधिकरणार्थकं स्पर्शत्वलक्षत्वे गुणावृत्तित्वमपि जातेर्विशेषणं देयं गुरुत्वादिति भाष्ये विशेषपदं संयोगमात्रान्वितान्यर्थकं आ
घधाणेरवाप्ये प्रयत्नसामान्यस्य लक्ष्यत्वं दर्शितं अभिहितश्चोपलक्षणतया नोदनाभिघातो विशेषः प्रयत्नवदात्मसंयोगादीनामपि क्रियाहेतु
त्वात्तद्वेतुत्वस्य अजनकव्यक्त्याद्यव्याप्तिमाशंक्य जातीयत्वं लक्षणमाह संस्कारेत्वेतितद्देशासाधारणकारणत्वेनान्योन्येवृत्तिधर्मावच्छिन्नका
र्यतावतियोगिकारणतावच्छेदकत्वमतिचेदं धर्माधर्मविशेषणं । क्रियाश्च साधारणकारणमूर्त्तजातीयत्ववारणाय गुणत्वजातीये
ति अथात्र संयोगत्वान्येत्यनर्थकं सर्वेषामेव संयोगानां कर्मजनकत्वादिजातियोगित्वात्संयोगजसंयोगस्यापि कर्मजनकत्वात् अथ कारण
चन्निन्नकारणतावच्छेदकता हि संस्कारत्वान्येत्यपि व्यर्थः एवं संयोगत्वेन कर्मजनकतावच्छेदकमूर्त्तसंयोगवृत्तिः अभिघातप्रयत्नवदात्मसंयोगादौ कर्म

१० राम॰

जनकतावच्छेदकजातिविरहेतुसंयोगत्वान्यत्वमपहाय कर्मजनकतावच्छेदकमूर्त्तसंयोगान्यत्वेन जातिमद्विशेषणीयं । अवच्छिन्नेति द्रव्यत्वेन स्व
रूपयोग्यत्वे गगनादावपि कर्मप्रसंगात् निरूपस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलवत्त्वभावादभिघातस्यापि नत्र संभवात्वेति भावः । क्रिया समवायिकारणत्वावच्छे
दकत्वेन लाघवान्मूर्त्तत्वं जातिः सिद्ध्यति गुणत्वं च न जातिर्मानाभावात् इति पुनरेकदेशिनः शब्दासमवायीतिव्याप्तं जातिविशेषणं द्वित्वादिकमा
त्रे अन्यथात्वादिजनकनियामके आत्ममनोयोगादिवृत्तेनिविडत्वशब्दवाचित्वादौ च जातिविशेषण अतिव्याप्तं । यथा असमवायित्वमविवक्षि
ततथा च शब्दकारणवृत्ति स्पर्शजन्यसंयोगान्यवृत्ति संयोगत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थः अभिघातस्य वेगोदनस्यापि स्पर्शजन्यत्वात् शब्दासमवायीति
पदविभेद्यो काशसंयोगादिकमसमवायिकारणं वक्ष्यति न च सर्वेषामभिहन्यमानानि द्रव्याणि वेगवन्ति तथापि तुल्यन्यायतयाभिघातक द्रव्याकाशसं
योगस्यापि समवायिकारणत्वाद्दोषः मूर्त्तावदमूर्त्तेपि स्पर्शादिमत्संयोगस्याभिघातत्वासिद्धिः न च महदुत्पन्नत्वेकर्मजत्वमाशपातित्रसंगः कारण
तावच्छेदकस्यानुगत्वेकारणत्वापातान्ताव्यर्थतावच्छेदकाननुगमप्रसादोषत्वात् उभयकर्मजस्याप्यभिघातस्य शब्दजनकत्वात् शब्दकारणवृत्तेरन्यत
रकर्मजत्वस्य शब्दाकारणवृत्तितात् तदाहाथ समवायित्वम् विवक्षितं वेयर्थ्यात् । निश्चलभेर्याकाशसंयोगवारणाय पुनः स्पर्शजन्यत्वं वक्तव्यं भाष्ये नतालिक
क्षितलोष्टाधाकाशसंयोगानां शब्दानुपधायकत्वात् जातिगर्भता । पद्वाशब्दजनकतावच्छेदकसंयोगवृत्तिजातिमत्त्वेतात्पर्यं तया च निमित्तासमवायिसा भा
रणशब्दजनकतावच्छेदकजातिविरहेपि न क्षतिः मूर्त्तमात्रसंयोगस्याभिघातत्वेतु शब्दस्यासमवायिनिः समवायिभिन्ने सामर्थ्यान्न अत्रैव वर्त्तते यद्रूपका
रणं तद्वृत्तिसंयोगत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः शब्दसमवायिकारणवृत्तिसंयोगवृत्तिशब्दजनकतावच्छेदकजातिमत्त्वमिति तु फलितार्थः । कार्येति का

११

र्थ्यकारणभावः कार्य्यत्वंकारणत्वंचाग्निरूपकत्वमेकाश्रयसामान्यस्यप्रतियोगित्वेनजन्निरूपितमभेदकार्थेसमवायघासासत्वाकारणतानतदा
र्थ्यकारणभावःकार्य्यत्वंकारणत्वंचाग्निरूपकत्वमेकाश्रयसामान्यस्यप्रतियोगित्वेनजन्निरूपितमभेदकार्थेसमवायेनास्यर्थ्यकारणं।समवायि।तेनपाकतादिजनकोष्मादि
श्रयत्वमित्यर्थः।कारणतोकार्थेतिश्राम्यतरांनसकार्यकारणान्यतरैकार्थसमवायेनास्यर्थ्यकारणं।समवायि।तेनपाकजादिजनकोष्मादि
श्रयत्वमित्यर्थः।कारणतोकार्थतिश्राम्यतरांनसकार्य्यकारणान्यतरैकार्थसमवायेनासयर्थ्यकारणं।समवायितेन
श्रयत्वमिसर्थः।कारणतोकार्थेतिश्रान्यतरांनसकार्यकारणान्यतरैकार्थसमवायेनास्यर्थ्यकारणतानतदर्थश्चानात्मसमवेतासमवेतनधर्म
अशासः।एकैकपक्षासतेरन्याप्ककत्वादन्यतरेतिज्ञानादिकारणायश्राम्यविशेषगुणान्येतिकारणविशेषगांतदर्थश्चानात्मसमवेतासमवेतनधर्म
समवायान्यत्वं।स्यदेतत्संयोगादयोनकथंविभागायसमवायिकारणानीतिश्रयतेपिकयिंतेनगुणासमवायिकारणानि।कार्य्यविशेषासम
वायिकारणत्वेतुकारणविशेषाम्यत्वंविशेषणंजपादेयमितिचेत्।निमित्तवनाकाशसंयोगेमनोगगनसंयोगश्रकस्यासमवायिकारणमिति
वक्तव्यं।अन्यकुपत्वादर्थसमादृशपक्षासज्ञायनकारणोनातदसमवायिकारणत्वस्ववहारःप्रमायिकानांतत्कार्य्यप्रतियोगिकतदृत्निमित्तत्वत्वे
नकारणत्वंविशेषणीयंश्रात्मविशेषगुणेभ्यनकिंचिदपिकार्य्यमसमवायिकारणत्वा।व्यवहारइतितदन्यत्वमेवोक्तमिति।केचित्तुश्रात्मविशेष
गुणान्यसतिनाद्धस्यासतिगर्भकारणताभावव्याप्यजात्यसमानाधिकरणधर्मसमवायित्वंतत्वंमनोगगनसंयोगादयस्तुसामान्यतोमवेत्येवासमवायि
कैव कारणव्यवहारभाजनानि।विशेषेतुपूर्वोक्तरीतिरित्याहुः।तच्चिंत्यज्ञानादेरपिश्रसमवायिकारणतावच्छेदकरूपसमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिः
यथाश्रतेपरिमाणत्वादीनामनवच्छेदकत्वादव्याप्तिश्रसंगात्।लौकिकादिगमनविशेषोद्वंद्वद्यरणुंजायतेनभूयोदाविंतिमदृद्यत्वस्यापित्रहेतुत्वंद्रव
त्वान्येनीयावकव्यापद्धानिमित्तकारणावच्छेदकंनिमित्तकारणवृत्तिस्पर्शत्वव्याप्यजातिरितियाकविशेषेजन्मादेरेचनकत्वंनतुस्पर्शस्या
प्रियत्वाघाताधर्मतरेकाश्रितंनिमित्तकारणवृत्तिश्रसमवायिकारणवृत्तिप्रत्यक्षजातिहेतुत्वात्मितितुज्ञायः।गुरुत्वस्पेवेगस्यापिउत्कर्षादमिघातज ११ राम

न्यक्रियोत्कर्षदर्शनात्तस्यापिक्रियानिमित्तत्वात्।श्रातिप्रसंगाद्रुववत्वबाराणंपूर्ववज्ञत्तुष्णत्वव्याप्यानुद्भूतत्वस्थितिव्यापकत्वस्यचवारणायप्रत्यक्षे
तिसर्वत्रपृथक्कृत्वाग्येतिवक्तव्यंश्रसमवायीतिनिमित्तकारणत्वसानेनसमभावस्यापरत्वादेरपिसुखदुःखजनकत्वेसुखदुःखेनरत्वमपिवक्तव्य
श्रसमवायीति द्रव्यवारणायगुणत्वंव्याप्येतिगुणनिष्ठात्मकंसुखदुःखयोरिच्छाद्वेषजनकत्वेमनोभावाद्वाव्याहश्राकाशेतरेतिमूलेसंयो
गादिवारणायनिमित्तकारणत्वमेवेतितुध्यादौतमावमाशंकाहयथाचेतिपक्षाशेविशेषेण।सिद्धिविशेषणमर्थत्वेनतत्रिवंधनामसिद्धि
श्रापत्वासिद्धिरिति।स्नेहेप्यभिघारवारणायमूर्त्तेनित्तरूपकर्षेनंकार्य्यकार्यपक्षासत्तापुश्रादेर्जनकत्वंउर्ध्वगमनत्वाहाप्राप्तक्रीतिघामा।ति
कव्यवहारएदूतरोयेनगदेरप्यान्यविशेषगुणान्यत्वात्प्रत्यस्तोनिवेशानपूर्वोक्तनिश्रापिकार्यमेकाश्रितत्वेनविशेषणीयंतेनसंग्रहः।मिघात
निमित्तयोःस्नेहानुत्पत्स्यशीयोर्षीदासः।।अनुष्णस्पर्शत्वक्रियानिमित्तत्वविरहेत्तत्कार्यैकाश्रितत्वविशेषपाप्तस्पेणनिमित्तत्वंवारणायेनामाचाव्या
णानक्रूस्थितिस्यापक्वत्वमतःमूलेसं यहाद्राविति।अनुष्णाप्तानितानवुद्ध्यौहिसाणमोकास्पानादिपरंश्रमिषव्रातेरत्वमिघातजक्रियापरमित्यपि
केचित्तपकाशोस्पर्शत्वपदमन्तु।तस्पर्शवृत्तिधर्मपरंगणत्वकाप्येतिगुणपदस्यन्हेत्वान्यगुणपरत्वात्स्नेहावृत्तिप्रयुक्तसितात्यर्थकंवक्ष्यतेयावायेरमिवा
तेनद्रियानिमित्तत्वंस्पर्शस्यव्यवच्छिन्नंतुकार्य्यपदस्यगुणपरत्याएकाश्रितगुणानिमित्तत्वंतेनतत्रवापरमूलविरोधःइत्यपरेत्वादीनामकारणत्वमि
तिमाप्यं।कारणत्वस्याधिकरणज्ञानधर्मतरभावाजनकत्वंसुखदुःखभावनाद्विवारणायत्वव्याधिकरणेति।इदंचव्यक्तिविशेषापेक्षयातत्तज्ज्ञा
नीयापेक्षत्वेपुनरेकत्वस्यसंख्या।जनकत्वेनद्वित्वादेःपरिमाणजनकत्वेनसंख्यायाःसमानासमानजातीयारंभकमध्यायानोविरुद्धेतश्रतएवकारण

१२

त्वं चान्यत्र परिमाणं स्यादित्यत इत्तत्रव्यक्तं पएवावार्थैर्विरिणाताऽन्यथान्यावृपपविरूपाद्यंतेदाद्वेपाद्रानविशेषामत्ततत्त्वं त्रचपरममहत्त्वमात्मपरिमाणा
प्रत्यक्षत्वमतीन्द्रियं गाहोध्यं सुखादिवारणाय स्वव्यधिकरणत्वेन तात्धर्म्मस्यावच्छेदविशेषणीयत्वात्मत्त्वेऽन्यादिपरस्यात्त्वेऽपि सुखादिक
स्तु नतु भावपनोनेकं निवेशयतिविशेषणं रूपाजनकं त्वं त्र हमानीपाजनके रसगंधो स्पर्शीपाकजातीत्वाभाजनकः स्पर्शः पारिमाणीज काश्व
पविपरिमाणं परिमाणाजनिका अनेकसंख्यानेक पत्तं परत्वापरत्वेद्रव्यकर्मशब्दाकजसंयोगविभागाजनकः संयोगः शब्दविभागाजनको वि
भागः कर्मवेगसंयोगाजनको वेगः विभागत्रवकं कर्मसत्तभेदेन वेतनशब्दाजनकः शब्दस्तानमावनानामजनिका भावनाभाश्वभावनाजनकत्वं माघ्य
कृदेवत्स्यजितानाजकंतानां चकारान्नकर्मस्थितिस्थापकाजनकः स्थितिस्थापकः रजनितवधानाश्र्वां [illegible] पूर्वापि कीर्त्तनादिविनाश्यमदृष्टं ज्ञानाद्यज
नकाविच्छिद्विषोवेसाचाप्यंनास्पर्शमितिपघपिनत्वं तथाद्यादिग्रहणे न त्रित्वादि ष्टयक्तीनामिस्याच्याप्यत्वरसेन परिमाणादीनामभलक्षत्वमभिप्रेत्याह
स्वध्वंसेति स्वव्याकरणात्स्वधर्मपरं ज्ञानपदं तादृशाजनकमात्रवृत्तित्वं तादृशाजनकवृत्तिभिन्नत्वंजनकं च संख्यान्यत्वे न विशेषणीयं गुणत्वव्याप्येति च गुण
निष्ठाभाववृत्तियोग्यार्थकं गुणपदं च गुणविशेषैकत्वेपरं तथा च स्वध्वंसव्यधिकरणात्मधर्म्मजन्यजनकसंख्यामिन्नाह अनेकत्वनिष्ठाभाववृत्तियोगिपरि
माणावृत्तिजातिमत्त्वमर्थः सुखत्वावारणाय स्वव्यधिकरणेति द्वित्वादिपरिग्रहाय संख्यामिन्नेति एकत्वत्ववारणाय एकत्वेत्यादिकत्वतादिवा
रणाय परिमाणावृत्तीति आत्मेतरसमवेतजनकसंख्याभिन्नावृत्त्येकत्वावृत्तिघटवृत्तिवृत्तिजातिमत्त्वं वार्थः अनुष्णस्य त्वसुखत्वादिवारणाय
घटवृत्तित्वनीतिमूर्त्ते संयोगादीनां प्रदेशावृत्तित्वमिति भाष्यस्य विशेषगुणापदजन्यगुणपरत्वमभिप्रेत्याह एवं च स्वरितानादयोनोदकिनाः प्रदेश

१२ राम

वृत्तिवृत्तिवेगावृत्तिजातिमत्त्वं विवक्षितं प्रकाशे त्वात्तत्ताभावेति एकदेशिव्रूहणीयं यद्यपि दिक्कालयोर्वृत्तिमन्मात्राधिकरणत्वात्तदीयपरिमाणसत्ताभा
वोपि न तत्र वर्त्तते तथापि कालादेर्निखिलाभावत्वेपि कालो न द्रव्यं न परिमाणादिमान् न कालेन द्रव्यत्वादिकमित्यादिप्रतीत्यनुदयात् तादृशप्रतीतिनिया
मकोत्ताभावानां विशेषणतारविशेषः स एव चात्र लक्षणघटकः इति नातिप्रसंगः भिन्नभिन्नदेशावच्छेदेनाभावाभावयोरेकाधिकरणमप्रसाप्रवृत्तित्वप
रमाणसंयोगादीनामपि दिग्देशभेद एवावच्छेदकाः परिमाणादीनां तु न तथा तस्यापि वदेतिदेशधर्मस्य पटुपत्वे भानुपलंभरूपं प्रमानयनिस्पष्टाप्रमाणाप
हित्स्यर्थः पक्षधर्मेति गुणवृत्तित्वं गुणसमवेतत्वं यथाकथंचिद्व्यतिरेकतिप्रसक्तत्वान्न ह्यगुणवारणाय गुणेति मूर्त्तेति मूर्त्तवृत्तिमात्रवृत्तीनां वा व्याप्या आप्य
वृत्तिवृत्तित्वं विरुद्धमित्यर्थः मनोसमवायिकारणेति वृत्तिमिथानककारणीभूत संयोगोपलक्षणाय थाश्च ते सुखादीनामप्रदेशानापत्तेः का कनिष्ठ
जिसंख्यादिवारणाय भूत्वांतं विभुगुणस्यजातिनतोवाविशेषणानं तत्र संयोगाविभागसंग्रहाय निरसेति समवायेन वृत्तिताभाय गुणेति अप्रतिद्विवा
रणगुणत्वव्याप्येति रूपादिवारणाय विभुगुणेति वेगस्थितिस्थापकवारणाय संख्यान्येतिनिखिलात्मजातिमत्ताद्वारणाय गुणत्वव्याप्येति सत्ते
नेति सत्तासंख्याभावसमानाधिकरणावृत्तिजातिमद्गुणत्वमित्यर्थः प्रदेशेति निरुक्तप्रदेशावृत्तिभिन्नगुणत्वमित्यर्थः पाव द्रव्यमात्रवृत्तित्वं द्रव्यत्वाश्रयाभावः।
स्थितः तथा च स्वाश्रयकालवृत्तित्वमप्यानंतत्वाव विरूपाद्याव्यापकमतो मूले स्थितिरविनाशवृत्तिनत्र च स्वाश्रयाधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगि
त्वं प्रास्तं न स्वाश्रयनाशजन्यनष्टपरत्वाद्यतिव्याप्तकमतमाह स्वाश्रयेति आश्रयसमकालीनध्वंसप्रतियोगित्वमिन्नेति वृवर्त्तते आश्रयत्वं मनस्त्वचा
नो गुणत्वव्याप्येति वस्तुतस्त्वात्रवृत्तित्वमिहतत्स्वावृत्तित्वमेवोपादेयं कोषवे यथा तथा वस्त्वाश्रयाधिकरणलक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगिपवृत्तिधर्मत्व

१३

मवायिगुणत्वमिति स्पर्शवद्वृत्तीत्यर्थः। अत एवाह्यं न वक्तव्यमिति निखिलपार्थिवरूपस्पर्शव्यावृत्तो सलिलपरमरूपस्पर्शगतो जातिभेदो यावल्लभ्याभाद्य
र्थविशेषगुणलक्षणं संगमयति। अवयविवृत्तित्वज्जातीयरूपादौ तत्तज्जातीयरूपादिजन्यतावच्छेदकजातिभेदाजन्यद्रव्यादिविशेषेपि तत्तज्जा
तीयरूपत्वादीनां तथात्वे गौरवात्तेन तत्समानसमवायइति भावः। पाकजन्यत्वे सति पाकजेतरत्वात्रयवृत्तित्वं सप्रतियोगिवृत्तिजातिगुणत्वेनैव तत्तज्जा
त्यनपेक्षायामपि न क्षतिः। मूलकादेरिव तेजसोपि परिमाणस्यावयवसंयोगजन्यत्वे समानाधिकरणपाकजन्यत्वे सतीति वक्तव्यत्वात् तत्तज्जन्यत्वात्र
यनिष्ठध्वंसप्रतियोगिवृत्तिगुणत्वव्याप्यव्याप्यजातिशून्यत्वे मूर्तगुणजातीयत्वे च समानाश्रयनिष्ठध्वंसाप्रतियोगित्वं एवं त्वेकपृथक्त्वस्यापि तिस्यापत्तेः
स्यादिध्वंसाप्य पृथक्त्वस्यापि रूपाकारमीजातिर्गुणविभाजकोपाधिव्याप्यत्वं चावक्तव्यं अवयविनो रूपादिवद्वेत्वस्याप्यास्यानाशादेवनाशः ईश्व
रबुद्ध्यादेः संख्यात्वत्वे तु मूर्तगुणजातीयत्वविशेषणानोपादेयं तद्विशिष्टे गुणत्वबुद्ध्यादीनां संयुक्तत्वान्नदीयपदाद्यमितियोऽप्याना मीश्वरबुद्ध्यादीनामप्या
वकव्यभाविवल्कमा। सा अपसमानकालीनध्वंसप्रतियोगित्वस्यासंभवात्तैवमात्वसोक्ता न्यकापरत्वममितेसोक्तमूले व्यापकमप्याप्तिरूसापि स्वाश्रयनि
त्यपरत्वाव्याप्तिश्चात आह पूर्वान्निरुक्तेति गुणत्वं जन्यगुणत्वं ईश्वरबुद्ध्यादेः संख्यात्वजन्यत्वं नोपादेयं स्यादिवेकत्वादीनां मूर्तिविशेषगुणत्वमिति यथा
श्रुतमेव मूलं साधीयमूर्तीति द्रव्यत्वान्यत्वेन जातिविशेषणीयातेन नैमित्तिकद्रवत्वगुरुत्वः मूर्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वातिमहिश्लेषगुणत्वेमासप्य
मित्याप्रिकेचिन्नस्पर्शेति स्पर्शस्यात्मसत्त्वेसामानाधिकरण्यमेदगर्भवोध्यं गुणत्वंसाक्षात्त्वं संस्कारत्वान्यगुणविभाजकोपाधाव्याप्यत्वे सति गुणवृत्तित्वेन राम
नस्थितिस्यापकाव्याप्तिरितिनवाकाभितरूपरत्वानित्याविद्यादिति जलवृत्ति पृथिवीरसादिव्यावृत्तजलरसादिवृत्तिजात्यप्रमेयगुणत्वव्याप्यत्वं गुणत्व

साक्षाव्याप्यत्वं तच्चेहस्पर्शत्वद्वत्वत्वानगुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सतिगुणत्वव्याप्यत्वं गुणोतिकरकत्वादिव्यदासाय। मूलेतेजोमात्रवृत्ति
त्वं तजेविशेषगुणत्वमित्यर्थः प्रकाशेजलाद्यनिवृत्तिवृत्तीतिजलवृत्तिवृत्त्यवनिवृत्तिवृत्तीतिपतनत्वसंग्रहत्ववारणायगुणत्वव्याप्येतितेजव
व्यावृत्तपार्थिवरूपव्यापृतरूपत्वाकजात्यप्रयोगत्वसाक्षाव्यपकासंप्रकाशेपृथिवीतिरूपस्पर्शोदिमाधूर्यावेलक्षणपवारणायगुणत्वव्याप्य
तिजातिसाक्षाद्व्याप्यवर्क्तगुणत्वव्याप्यरूपत्वव्याप्यमधुरत्वव्याप्यसुरभित्वादिकमादायगंधसंग्रहः कार्यविशेषजनककतावच्छेदिका पृथिव्या
कर्मजसंयोगयोः कर्मजविभागयोश्चजातिरेकाकर्मजत्वादिकं तु मित्रं मित्रं अन्यथा संकरः स्यात्संगतेकार्यतावच्छेदकतानामात्वस्यादोषत्वात् अत
तथाविधसंयोगविभागवारणायविशेषगुणेतिस्पर्शत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिविशेषणात्तिपृथिवीस्पर्शवारणायस्पर्शान्यत्वे वक्तव्यं संयोगादिगत
जातिवाजात्यलंयपममेतुगुणविशेषवचनादिशेषगुणपदार्दवनत्वलाभः पृथिवीपवनस्पर्शान्यत्ववक्तव्यं संयोगादिगतजातिवाजात्यलंयपममे
तुगुणविशेषवचनाद्विशेषगुणपदादेनतत्लाभः पृथिवीपवनस्पर्शसाधारणस्पर्शत्वव्याप्यजात्यप्रयगमितुतजमोपादेयं पृथिवीत्यवस्पवृत्ति
रूपत्वरसत्वानागुणत्वव्याप्यव्याप्यजातिमद्गुणत्वं तत्वमितिनुत्यायः अत्रैरूपरसत्वयोर्वादिवृत्तित्वासादोषतत्वच पृथिव्यादित्रयभिन्नवृत्तिपृथि
वीवृत्तितेजोवृत्तिवृत्तिजातिमद्गुणत्वमयोगुणो। नित्यत्वावारणाय। पृथिवीवृत्तिवृत्तितेजोवृत्तिवायुवृत्तिजातिमद्गुणत्वमिति तु निष्कर्षः ते या
जः संयोगेति मूकपदमात्रात्मकंपथाकतपाकजवृत्तिरूपत्वादिकमादौतिमूराकत्वात्वृत्तसवादिसंयोगजन्यमात्रवृत्ति वाक्यपदस्पुरत्वविशेषवारणा
यसमवायीतितेवसंयोगापाकाप्रसंयोगजत्वादिविशेषवारणायगुणवृत्तीतिगुणत्वसंदेशात्त्यपदं गुरुत्वत्वादिवारणायगुणत्वव्याप्येतिगुणत्वा

१५

अपि चात्र कार्य्यं। तत्र कं तेजः समवायिकारणकवृत्तिशब्दवृत्तिजातिमत्त्वमिति तु फलितार्थः। अथ पृथग्विद्वत्वं गुणत्वं मूलेनो। नित्तिकप
दृष्टेन·संयोगजन्यान्यस्पन्दाकत्वस्य पाकाधीनजन्मनो लक्षणत्वेऽद्भिनीयादिस्नेहस्य लक्षणेऽव्याप्तेः अतो लक्षणत्वनिरूपितस्नेहत्वाहनायो। नित्तिविनष्टद्रव
स्योनित्यस्त्वार्थे केचित्तु नाद्दृष्टमात्रवृत्तिर्लोपानावश्यकत्वादिकमाहुः विनष्टद्रव्यस्या विनाशाद्यनियोगिकानायपविहृपादोनाभ्यासिना
नि आसिरितादुः मूले संख्येति संख्यापरिमाणपदऽनेकसंख्यामहत्त्वसमानाधिकरणजन्यपरिमाणपरेषच प पदं वासंयोगमात्रपरं तथा च पा
रिमाणसमवायिकारणतावच्छेदकपरत्वं परिमाणसमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वार्थः यथाश्रुतमूलसंख्यात्वऽव्याप्यऽपरिमाणतिपरि
माणजननायोग्यसंयोगवारणाय संयोगत्वावच्छिन्नपरिमाणजनकतावच्छेदकसंयोगवृत्तिवृत्तिधर्मा एतन्मते तेन कर्मजत्वादिकमादा
यातिप्रसंगः परिमाणसमवायिकारणवृत्तिपरिमाणजननायोग्यसंयोगाप्यसंयोगावृत्तिजातिमत्त्वमिति फलितार्थः कर्मत्वादेरव्याप्यत्वेऽपथा
श्रुतेमवसाधीय·शब्देनि समवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः अभिघातेतिश्लोका धारणानिमित्तेति बोध्यं स्तकारणान्यत्वेन जाति
विशेषणीयाऽनेकेति असमवायेनानेकाश्रितत्वलाभाय गुणेतिगुणत्वव्याप्येति गुणत्वव्याप्यव्याप्यात्मकं संख्यात्वपृथक्त्व द्वादशादिकालेति विशेष
गुणभूतस्पर्शत्वनद्वयोर्हेतुगतः असमवायीति संयोगत्वादिकालसंयोगस्यकार्यानिरनिमित्तकारणतेमानाभावात्तत्रविहितं तद्दिकपिंडसंयो
गस्यानिमित्तत्वात्तदुपादानमित्यमिसापिकेचित्तु। हारिकतापत्तेर्हितिशब्दजशब्दमात्रस्यपूर्वशब्दनाश्यत्वेनश्चासमावस्यमथापितु नष्टेव्वगाणि
कत्वापत्तेः अन्त्यपेति आद्यादिनाशब्दादिनां नाशत्वेदध्वंसजन्यस्य कार्य्यगणस्य स्वकारणात्ना शेने मध्यमानां तु पूर्वस्यैव ध्वंसशक्तिकल्पनात् अथ पा

१५ राम

ऽपि विनाश इति देवदत्तः कारणनाशादेव सर्वेषां नाशः अंत्यस्य पादेशान्तरेण द्वित्वनाशविनाशहेतुनाशस्य अपेक्षाबुद्धिनाशस्य विनाशकारण
नाशं नाश्यस्य दुःखस्य पाकजलीतर आद्यस्य पवनसंयोगादिनाशादेव नाशः इत्थं च बाद्योऽस्य त्रिक्षणनक्षिप्राणाशो ततः कर्मणाऽपचनक्रियां ततो विभागसंयो
गनाशशब्दाहृता द्वाइत्तिशब्दस्य सर्वथावस्थायितपाकजादिविशिष्टतानं सूयद्वमिति पुनरेकदेशिना मूर्तेति मूर्त्तेमिह स्पर्शवद्गुणत्वव्यापज
तीति च गुणविभाजकोपाधिपरंपरत्वमात्रस्यकालिकपरत्वापरत्वयोर्व्याप्तिः न वा संयोगान्यत्वे पर्याप्तावांतेन मूर्त्तविशेषगुणो विवक्षितः तथा
च आकाशांतपयाश्रुतमेवेतिकेचित्तु अधात्र यथाश्रुते आत्मनाशेन कालिकपरत्वाद्यव्याप्तिः तज्जातीयत्वोत्पन्नोच एव वेत्रेकस्य परकालान्तरेवतिव्याप्तिः मे
वं विशेषगुणानामपत्वे च परत्वनिरूककपरत्वाद्यव्याप्तिः तज्जातीयत्वोत्पन्नोच एववेत्रेकपदकं नाश्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् परत्वा
दौ च तावत्स्पर्शत्वानादृशी जातिर्गुणविभाजकव्याप्यावाजातिवक्तव्या च स्मर्त्यादाधेकत्वादौ नो च निमित्तनाशजन्य परिमाणादपसंयोगनाशाधीनाव
पविनाशादेवनाशः अवनापाअपिशाखास्वदलेमूले ज्ञानपदमपि ब्रह्मपदं जन्यास्मर्धर्मपदं वा च स्मरत्वनाश्यत्वमिति मूले तदमोपाकारणाभावानाऽयज
न्यगुणानां कार्य्यकारणानां कार्य्ये वृत्तिगुणानां वाऽश्रय समानकालीनध्वंसप्रतियोगित्वानां लसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्तिगुणानांरतितु फलितार्थः आश्र
यनाशान्यत्वस्याप्यत्वाभ्यागुणत्वं प्रकाशोस्थितिस्थापकादेरिवादिपदग्राह्यस्वपठितजगत्वपरिग्रहः पार्थिवपरमाणुगुरुत्वस्थितिस्थापकयोर्हित्वात्कार्य्यत्वाभ्वा
न्निहत्तासिद्धिकद्रव्यत्ववत्तो ह्यपार्थिवत्वाभावात् स्पर्शपर्य्यन्तमेवपरमाणोः पार्थिवत्वं विवक्षितमित्यर्थः स्नेहपर्य्यन्तमिति पविन्तु विन्नवितं विवक्षितार्थः विशि
पिण्डे गुरुत्वस्थितिस्थापककार्य्यत्वस्य च विशेषीत्यर्थः स्नेहादुत्तरत्वगुरुत्वे स्थितिस्थापके च मूले गुरुत्वादेरिति क्रमे च रत्नपूर्वत्वे चेति बोध्यं पा

१५

थिवपरमाणुगुरुत्वंपुनरेकदेशिनांसमातंरतदन्येतिएतच्चतत्त्वतदयतिमेणिमात्रपरामर्शःतद्वाचतत्वातियोगित्वालंपर्यवसितमितिपरत्वेचेद्द्रवत्वंमै
मितिकद्रवत्वंविजातिवृत्तिसंस्कारत्वाप्तगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वेसतिसामान्यगुणत्वंअतींद्रियेतिविशेष्यमतइतिविशेषस्याचातींद्रियविशेषावगा
हतिपत्यसत्ताजातिशून्यत्वंवात्मगुणत्वमितिस्यर्थयद्वाअतींद्रियत्वंअतींद्रियजाति[illegible]मितिमत्वंपराईत्वस्यापतींद्रियत्वान्विशेषेतिजीवनयोनियत्नवा
रणायचत्वाण्यत्ववत्कंद्रवभूतत्वमाशयरूपादिवृत्तियासेशत्वपदंसंतोत्रैविध्यमेवमूलस्वरूपसिद्धंतत्राधुनिकसंकेतशालिनीयापिभाषिकोर्यथाचैत्रा
दिःउपाधिप्रवृत्तिनिमित्तकाचौपाधिकीयथाकाशपदभूतादिःजातिप्रवृत्तिनिमित्तिकाचनैमित्तिकीयथागवादिःप्रवृत्तिनिमित्तंचशक्यतावच्छेद
कआधुनिकसंकेतत्वनशक्तिरितिचेत्तत्रादिकंनतथाभवतिभाष्यकारःपुनराकाशादिसंज्ञामपिपारिभाषिकीमाहस्सनदवरोधेनत्वनुगतोपाधिप्रव
त्तिनिमित्तकसंज्ञात्वमौपाधिकत्वंअनुगतप्रवृत्तिनिमित्तशून्यसंज्ञात्वंचपारिभाषिकत्वंवाच्यंआकाशादिभिष्यतेचानुपदमेवशब्दादेःप्रवृत्तिनिमित्तत्वेसंज्ञा
यसंकेतवत्त्वात्यादिकांस्तत्रशानजायंतेषुधातुप्रत्ययाद्ययोगसंज्ञाव्यवहारविरहात्कर्तृकरस्मादिषाहात्कसंकेतवत्तएवपाचकपाठकादयस्तुसंकेतश्रू
न्यसामान्यसंज्ञा।तेषामपिसंज्ञात्वेतुप्रवृत्तिनिमित्तशून्यसंकेतवत्वमनुगतप्रवृत्तिनिमित्तशून्यसंकेतवत्त्वंवापरिभाषिकत्वंसंकेतशून्यत्वेसतियौगिक
संज्ञात्वमौपाधिकत्वकंतेनपंकजादिकंरासःउपाधिहृयसोकल्पस्यादोषत्वात्तस्यसंभवमनुपादेयमेववास्तवप्रवृत्तिनिमित्तकसंज्ञात्वमनुगतप्रवृत्ति
निमित्तकसंज्ञात्वंवानैमित्तिकत्वंवाच्यंइदंपुनरत्र[illegible]वधेयांसंपुञ्जयतेविभज्यतेविभजनंइचज्ञातिविधंबुध्यतेइच्छतिद्विपक्षनेरस्यादोचाततोदेवसंयोग
दिप्रतनिमगुदंतसमुदायस्यनत्रशक्तिः।इयांस्तुविशेषःक्वचित्केवलादेवधातोस्तत्प्रतीतिःक्वचितोपसर्गोपसंदनिनेतिरयत्वोपरत्वोपरत्वद्रवत्वगुर १५ राम०

ग्रीर

त्वेपुचरमाभिव्याहृतरूपगादिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेवतत्तत्[illegible]ताम्प्रकृत्यर्थधर्मानभावप्रत्ययःप्रत्याययतिप्रतीतिरसधर्मत्वेनतादृप्येणावेस
न्यदेशात्स्यरत्वमपरत्वचातत्त्वजातिविशिष्टमेवप्रवृत्तिनिमित्तंनतुविभाजकोपाधिविशिष्टमतिगोत्वात्तनयाचरूपरोत्नानात्वमेवसंख्यायेतेपरिमीप
तेऽनेनेतिपुस्तिमात्रंजातिविशेषविशिष्टेगुणरूढिःइतरथातुसंख्यापरिमाणायोरपिविगतिरेवाशत्रकोरणसंकेतोयागमादिर्नासंयोगादीनांसंज्ञातोप
यादनेपिनैमित्तिकत्वनिर्वाहः।एकव्यक्तिमात्रवोधिकासंज्ञापारिभाषिकीरूपादिमात्रपुरस्कारेणउपाधिपुरस्कारेणावानेकव्यक्तिवोधिकाचौपाधिकी
जातिपुरस्कारेणावोधिकाचनैमित्तिकीसंयोगादीनामपिनैमित्तिकत्वमिस्यापिकेचित्‌वाच्यंसदित्यादिअत्रवाच्यत्वंशक्तिविषयत्वमात्रंनतुशक्तिविशेष्य
त्वमसंभवात्‌दधिसुवर्णादिपदेद्रव्यादेर्विशेष्यवाच्योपस्थापकमितितदर्थश्चप्रकृतभावजन्यप्रतीतिप्रतीतिप्रकारत्वं।वाच्यंरतितेसाक्षात्‌शक्तिविशेष्य
वृत्तित्वंसेनान्वितरूपादिघटकस्यचप्रदासःआहुरितिमतंतुनशक्तितथाचन्यायसूत्रंजातिसाहचर्याव्यक्तयःपदार्थइतिविशिष्टशक्त्वेविशेषणासंबंधोपि
शक्यइतिचेन्नतथाविनालोशक्तोपस्थितिप्रकारःनतुशक्यान्तर्भूतमितिअत्रेदंनत्वंपदुभयरूपविशिष्टयोःसंबंधोग्रहीतस्तत्रैकविशिष्टेकतरस्मारणादुपात्तरवि
शिष्टापरोपस्थितिःयथाहस्तिस्मृतिपकादौ।पदपदार्थयोरपीयमेववर्णरूपेणघरूपेणापदादुपस्थितिःशाब्दबोधोपिनैनैवनचस्मरणनिर्विकल्पकंनचनि
र्विकल्पोपस्थितस्यशाब्दानुभवप्रवेशःआकांक्षादिज्ञानविरहात्‌।शक्तिग्रहेपदार्थोपस्थितौचप्रकारस्यशक्यत्वेगोत्वादेरपितथात्वप्रसंगः।अथशक्तेनापि
शक्यानुगमनसंभवात्‌विशिष्टेतुशक्तिग्रहेनेहापिवारयितुंशक्यः।नियतोपस्थितिविरहात्‌शाब्दाश्रयत्वस्यानंतयात्वंकदाचिदृष्टद्रव्याजितिकद्रव्यत्वेनापु
पस्थितेरितिचेत्‌ससत्तिचेविशेषणकस्यविद्रव्यत्वेनकस्यविद्धोसदसत्त्वेनोपस्थितावपिसाचवाऽवयत्वविशिष्टमेववाच्यमितिपदार्थावधार्यतेतथेहाप्यव

१६

धार्थतां गोत्वादि च स्वशक्यवृत्तितावच्छेदकस्तद्वत्त्वं संसर्गमर्यादया लभ्यत इति ॥ निगमनाविरहे त्वककारादीनां सर्वेषामेव शक्यतावच्छेदकत्वेन
षामतु गमकं शब्दत्वमाश्रित्य ते अन्यथा शब्दानां स्वप्रसंगादिति भावः त्वेन गुणत्वेन नित्येन त्वाह रूपेणोक्तं तत्सत्वाद्याश्रयत्वे गुणादिभिर्मूर्तानां तु दोषः अत एवा
ग्रेन स्वयं गुणतत्वं संख्यां च विहाय संयोगादा विसृष्टं तन्त्रादिपदात् द्विमात्रपरिग्रहः ॥ विशेषलोपीति अभावत्वात्तदेवेदिमकत्वस्य वानभ्युपगमेपीत्यर्थः ॥ च
स्तु मां त्रेति त्वग्राह्यं च स्पर्शीत्यंशे त्यां न्नार्थः ॥ त्र स्पर्शे त्वग गुरुत्वे स्नेहद्रवत्वे नत्र स्पर्शे रतिगुरुद्वयं स्नेहद्रवत्वान्य चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वं वा विवक्षितं अ
नएव देवाव्यवस्थानां गृहीतन्निहादिव्यक्तीनां तिव्याप्तिः ॥ रसमात्रीति चक्षुरग्राह्य रसनग्राह्य धर्मवद्गुणत्वं रसत्वं चक्षुरग्राह्य घ्राणग्राह्यधर्मवद्गुणत्वं
चगंधत्वं रसवधर्मो मधुरत्वं सुरभित्वादिर्वखंडोपाधिरूपः ॥ गुणत्वमप्यखंडोपाधिः सद्वैविध्यात्वमितिलक्षणत्वात् ॥ रसगंधवद्द्रव्यवाखगुणोति स्नेहद्रवत्वा
वत्ति त्वग्राह्यधर्मवद्विशेषगुणत्व चक्षुरग्राह्य त्वगग्राह्य धर्मवद्गुणत्वं सच धर्मः शीतत्वादिः नीलपीतादिवद्योग्यत्वात् एकैकोपगमे गुरुचक्षुर्ग्रहणयोग्य
लग्राह्य गुणत्वं वाच्यं श्रोत्रग्राह्य गुणत्वं च शब्दत्वं शब्दगतसंख्यावारणाय गुणोति ॥ इदं च वधेयंम स्फुरत्वादिव नरसत्वादीनामप्यखंडोपाधित्वेन सतिःम
धूरादिसोरभादिरूपसाधारणानुगतमतेरनुभवसिद्धत्वात् एवं चाक्षुषादिस्पर्शनियामकतया लाघवेन रूपत्वादिसिद्धिरुत्तात् तथा च मधुरादिरिव रसा
दिसंताखंडोपाधिनिमित्तिकेवेतिपरा परेतितेषांजातेराहतिव्यं प्रतनियमादिति गुणत्वं रूपादिविशिष्टधीः ॥ न तत्र रूपत्वादिनेति तस्या वृत्ते च स्पर्शत्वेन नी
त्वादीनां स्पर्शव्यावृत्तिः स्पर्शे आवृतत्वात् आदि धीकरणत्वेन चक्षुर्ग्राह्यतया गृह्यावृत्ति विशेषत्वं प्रश्न्यार्थः प्रत्यक्षत्वं संगादित्यत्रारूपः तस्य त्रिकर्षगुणत्
द्रूपस्येत्यादि नयनादेर्नीरूपत्वोपगमस्तु नायदोषः ॥ अत्र वलवीरपत्नप्रमाणोली वनधातु वलप्रमानेन रूपा उत्सन्नविनष्ट साधर्म्यान्निर्द्दे रागहमात्रमिश्य तन्त्रा १६

राम॰

हनवाप्रमिति ॥ अत्र मोऽसंसर्गाग्रहमात्रं समवायविषयात्समवायप्रत्यक्षमुभयग्राहित्वा ॥ स्पर्शमित्यादि समवायस्यातीन्द्रियत्वेन तद्विनाशप्रत्यक्षानुपपत्ते श्वेत्य
पिद्रव्यं रूपाकारान्नरूपवत्त्वं ज्ञेहि त्विनी ॥ चर्माज्ञेहि खिनी ॥ चक्षुर्माते तिते जोविशेषगणप्रमात्वधारणाय गुणात्वव्याप्येति गुणातृ त्वर्थकं गुणोत्रप
रिमाणमित्तो व्याप्तेनंच स्पर्शो न्वेद्य त्रसदेरणु परिमाणवृत्तिजातिभेदः शुद्धः ॥ साक्षाद्व्याप्यत्वं तु समवायव्यतिरेकं यवितेधात् चक्षुर्मात्रग्राह्य धर्मसमवा
।यिपरिमाणान्यगुणत्वं तुल्यायः स्पर्शाद्वयत्वयोरिति स्पर्शस्येव कारणान्यवच्छेदाद्रूपत्वाभिधानं ॥ पृथिव्यादीतिविशेषेति पृथिवीतेजोन्यतरगुणाचितं गुणत्वव्या
प्येतिगुणपदं स्पर्शे परं व्याप्यत्वं च तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं स्पर्शवृत्तीति फलितार्थः तथा च वायुरूपस्य वृत्तित्वस्य शवृत्तित्ववयोर्वैकल्पिकोपाद्य
नंतथा च पृथिवीविशेषगुणवृत्तितेजोवृत्तिवृत्तिर्वायुवृत्त्यवृत्ति स्पर्शवृत्तिर्या जातिस्तद्वत्वं तेजोविशेषगुणावृत्ति वृत्ति वायुवृत्त्यवृत्तिजातिमत्त्वं तेजो ॥ विशे
षगुणावृत्तिस्पर्शवृत्तिजातिमत्त्वं च लक्षणत्रिकं रूपत्वं न चाक्षुषप्रत्यक्षमात्रे कारणत्वं ॥ यत्किंचित्प्रत्यक्षकारणत्वेने वलक्षणसमवायाद्धस्वंतु दमूर्तेनि
नुद्भूतरूपवत्त्वस्येतिमनुपोऽविवक्षितार्थत्वात् उद्भूत रूपस्य कारणतावच्छेदकत्वादित्यर्थः उद्भूतरूपस्य कारणत्वादितिपाठः स्वरसएवाचाक्षुषीत्यत्र का
रणविशेषगुणाः शब्दपो विशेष प्रत्यया चाक्षुषनिर्विकल्पकविषयः पृथिवीविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थः तेनोद्भूतस्पर्शस्य द्रव्यप्रत्यक्षहे
तुतामते स्पर्शोधर्मधर्म्मयोः निर्हृद्द्रव्यत्वयोश्च नानिति प्रसंगः ॥ गंधादीनां चाक्षुषज्ञानविषयत्वाद्विविकल्पकेनिवृत्तिः तत्र चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रत्येकं
द्रव्यप्रत्यक्षे कारणत्वं विवक्षितं तन्त्र प्रत्यक्षस्य विषयताहृपादेः समवायः प्रत्यासत्तिः ॥ सामान्यलक्षणा पानीरूपद्रव्या स्याविनाक्षुषप्रत्यक्षत्वावृन्यता
वच्छेदकविशेषप्रणपनिर्विकल्पकेति ॥ गुणत्वव्याप्येति पूर्वोक्त रीत्या स्पर्शत्वमर्थकं ॥ विषयस्पलोकस्य च रूपस्य प्रत्यक्षकारणत्वमासिं प्रति

समाधत्ते नैमेवं विषयस्य स्वालोकस्य चोद्भूतरूपस्योत्कर्षादिति। मूले सगुणानामिति अत्र लतं। अनुद्भूतरूपा
ननु विषमालोकयोरुद्भूतरूपवत्त्वस्येति ... अत एव वायो रूपं नास्तीति प्रतीतिः सर्वानुभवसिद्धा। साक्षात्त्वेन रूपस्पर्शयोः प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वात्
द्देमानाभावः द्रव्यत्वस्येव पृथिवीत्वादेरप्यप्रयोजकत्वात् ... उपास्थिते च त्वक्सन्निकृष्टे महति विविक्तया विवेचस्तु एतावद्विनिगमनाविरहो वा ... स्पर्शसामान्यो
महत्त्वं चक्षुरादिति द्रव्यवेषु तयोः सत्त्वेन वायौ तयोः प्रत्यक्षत्वापत्तिः ... प्रत्यक्षत्वप्रयोजकानां च रूपं अनुद्भूतत्वानोद्भूतरूपनामभेदरूपभ्रम
भावबुद्धिः सर्वं स्पर्शसामान्याभावस्यापि अत्र नानां चारंभकतावच्छेदकानामनुद्भूतस्पर्शानां ... अथैवसाजातिः पृथिवीत्वादिव्यापिकावक्तव्या अन्यथा संकरप्रसंगान्न तथा चासाव
चक्षुष्पवृत्तैरकस्माज्ज्ञाने चारंभकतावच्छेदिकायाः कल्पने वलघीयसीति। ... तेन तथात्वादिति चेन्न तर्हि तत्त्वमेव एतत्तिवंपकमस्तु। अपि च एकैकाम्पत्वस्य तथात्वेमिलितयो
पविनोर्दंडादिरूपाणां मकजातिर्निविवेन तथापि न कात्स्न्यत्वेन तथात्वादिति चेन्न तर्हि तत्त्वमेव ... विशेषणविशेष्यभावानंसादंनक्रापर्यकारणाभावप्रसंगः। अतश्चास्य दस
ईदृशयोस्तथात्वापत्तिः तावत्स्यतमात्मत्वेन च तथात्वं तावताम्योन्याभावानां मिथो विरोधणविशेष्यभावानं स्यादंनत्का पर्यकारणाभावप्रसंगः ... पार्थिवपरमाणुत्वावज्ञ
मवायिकारणतावच्छेदकत्वेन तत्साभूर्तत्वंजातिरेव तथा दोषस्तु पदर्शितदिशा वसेयः। ... परमाणोरस्य शक्तिस्पत्तिः स्पर्शेन प्रतिबंधात् अ
न्यद्वावृत्तिरेकाजातित्वात्र निरावाधं सिद्धा तिसा च सकलतु प्रसंगेन जलपरमाणवादिवृत्तिः साक्षात्पयोऽपि जलादिपरमाणोरस्य ... समानाधिकरणमित्यमहत्त्वानाधिकरण
समवायिकारणताविरहाच्च। सैवास्मप्रयोजिकेति तचित्संभूतपदं च अननुगतो पृथिवीत्वादिभिरनुगतेन वा शब्दसमानाधिकरणमित्यमहत्त्वानाधिकरणसमवायिकारणताविरहाच्च ... रूपादीनां परमाणुरूपादीनां आदि
मानोन्यद्रव्यत्वादिनापंचानां नाचकमिति दिकः। मूले अनित्यत्वाहीति अनित्यत्वं सत्येव सत्तिधंसप्रतियोगित्वं साकार्यता। रूपादीनां परमाणुरूपादीनामादि ... सिद्धिमनुरूपकार्यद्रव्ये। इति तथा चापार्थिवपरमाणुरूपं नक्तुर्यं परमाणुरूपत्वे सति
त्वादि ग्रहणं रसादेरपि तथात्वसिद्धये साक्षिकी च विचित्रता योः

अविचित्रत्वात् व्यतिरेके तुल्यमेव दृष्टांतः। अविनाशि च। सलिलत्वं कार्य्यत्वात् गगनादिवदिति पर्य्यवसितार्थः। एवं रसस्पर्शयोरपि बोध्यं प्रकारो द्रव्यत्वेतिसा
... द्रव्यत्वव्याप्यजातिसमानाधिकरणगुणमात्रवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिव्याप्यतावच्छेदिकामानां नानाजातिव्यापिकाजातित्व
साद्दिति भेदेनव्याप्यत्वबोधनाय द्रव्यत्वव्याप्यजातिसमानाधिकरणगुणमात्रवृत्ति ... पाविचित्र्यापि अनुगतावृत्तित्वेप्यदोषात् जलत्वावच्छिन्नरूप
द्रुतत्वमथो रूपत्वादिवारणाय गुणपदमौर्वेकल्पिकगुणादानं अनुपादाने मेवर्त्तव्यापिकापाविचित्र्यापि ... समवायिकारणतानेपविरहितोमाव
रोविचित्रितावितर्हिपिकार्य्यताद्यहपाकजत्वव्यापिकेतियद्यप्येवं पाकजत्वव्यापिनकार्यत्वव्याप्तिजलत्वस्य। ... जलत्वेपिनष्टतिः विशे
सपाकजत्वव्यतिरेकान्न कार्यत्वव्यतिरेक एव सिध्यतीति इति हृदयं। रूपादिपाकजत्वव्यापिकाचेयं नेन सलिलसंयोगस्यापि पकाजत्वेपिनष्टतिः नत्रापिकता घनेकजातिव्याप
परमाणुपाकजत्वाभिप्रायेतु द्रव्यविभाजकोपाधिरूपादेयः तेन शब्दस्य तेजः संयोगासमवायिकारणकत्वेपिनष्टतिः ... सलिलादिरूपादावुद्भूतानुद्भूतो कर्षापकर्षे सत्त्वेपिनष्टतिः स
कृष्णगगनत्वव्याप्तावच्छेदकस्य शब्दत्वस्य सत्ता। नानाजातिश्चोद्भूतत्वादिभिन्नाशब्दत्वेन सलिलादिरूपादावुद्भूतानुद्भूतोत्कर्षापकर्षे ... एकजातीयगुणत्वाह जिनानाजात्यवच्छिन्नव्याप्य
लिलादिशुक्लत्वव्याप्त्ये नानाजातिव्यापकोजातिविशेषः पृथिवीशुक्लत्वे सतीति मतेनेदं तदनस्तुपगमेनुएकजातीयगुणाह जिनानाजात्यवच्छिन्नव्यापक
नानिरूपितव्यापकतापदव्यविभाजकोपाधिसामानाधिकरण्यंद्रव्यविभाजकपदुपाधिसामानाधिकरण्यपत्वेमएकजातीयगुणाहजिनानाजातिव्यापक
लंतुपाधिसामानाधिसामानाधिकरण्यं वाततत्वं वाच्यं गुणत्वव्याप्यजात्या एकमातीयत्वलत्वाभावपगुणापदंतिनक्रकालत्वसागरत्वावच्छिन्नव्यापकजल
त्वादिसामानाधिकरण्येपि जलादिरूपादीनां न दोषः। संयोगगमनात्त्वजातिभेदः। न जलत्वादिसामानाधिकरण्यव्याप्यता। विशेषगुणो वा चक्रेभ्यः सिद्धेतूत्कर्षा
दिरूपास्वजातिभेदः। नानाजात्यवच्छिन्नरूपादिव्यापकद्रव्यत्वव्याप्यजातिसामानाधिकरण्यादिकं रूपादिपाकजत्वव्यापकमिति वाच्यं भूतत्वादिति

१८

मूर्त्तत्वबहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणजातीयवत्त्वमन्यत्र हि ते च बहिरिन्द्रियत्वं च स्तु ष्टं भूजप्रदेशावृत्तविशेषरूपवत्स्पर्शजलपरमाणुरूपकार्यरूपत्वादिव्य
त्तादिपक्षधर्म्मपरमाणुरूपत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं पृथिवीरूपत्वमुपाधिः। निमित्तेति निमित्तगुणपूर्वकत्वस्यासमवायिकारणस्य च निरूपणत्वेन न
गुणपूर्वकत्वस्य चासमवायित्वेनेत्यर्थः॥ वृत्तत्वात्ः। निमित्तासमवायिनोः कार्यगुणसमवायिकारणगुणत्वत्वाभावादित्यर्थः। तेनासमवायिकारणगु
ण व्यभिचारः। येन हेतिः मूलेमदृष्टादिरूपमेव पृथिव्यादिरूप रूपमात्रं पयः पाचको पयःपाचकाभिन्नत्वेन भवदभिमते रूपे इति प्रकाशे भेदाभेद इति भेद
भेदसंबंधेन त्वमभेदाभेदाभेदः। संबंधश्च प्रतियोगित्वं चाधिकरणत्वं च आश्वरूपनिष्ठभेदप्रतियोगितोघटस्यरूपाभिन्नत्वदितीयरूपप्रतियोगिकभेदवत्त्वस्य
दृष्टभाववस्तुमध्येव स्थूलः पटः पटस्य स्थूलो रूपमिति प्रतीतेः संभवात्तुभयत्र चसेव प्रमाणं द्वितीयपक्षप्रक्षेपे न विभाजकोपाधित्वं अन्नरूपतेनोपादेयं च्या
प्यवृत्तित्वं स्वप्रागभावयोर्व्याप्यवृत्तित्वान्नव्याप्यवृत्ते रूपितयोः प्रतियोगिसमवायि। निरवृत्तिभावस्यादेवाम् एवं कालावच्छेदेन विवस्यापाः प्रत्यक्षानुपयोगात्।
घुणप्रदुरसमानाधिकरणप्रतीत्युपपत्तये भेदाभेदयोर्योगपद्यसाधनापनयाभिधानम् विवेपर्यायपरिहारान्नेति निरूप्ययोः समवायस्येत्यर्थः समवायस्ये
त्यर्थः तथा च स्वाश्रयरूपसमवायप्रतियोगित्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य घटादौ सत्त्वादेव भावमेव स्याच्छ्रु। केवलादिकं श्वपथविरुद्ध
मत्वप्रोरवयवरूपं श्यामसमवायाधीनत्वादिति। इत्थं रक्तादिनेति श्वेतस्यापि योगिनामीश्वरस्य च प्रत्यक्षत्वात् अस्मदादीत्यनेन च प्रत्यक्षस्य लौकिकत्वं विवक्षि
तं किंचेत्याप्तस्त्वपमाने एकमात्रयविनाश्रमत्रगत्यभावात्तस्य रूपस्य एवं वक्ष्यमाणं विना चनाश्रहतां जातिवनस्यापि आश्रययावत्वं प्रसक्तात्॥ ॥मूले रूपेने
नैवेति एवकारेणान्यत्र व्यवच्छेदः। रूपजातीयः तथा च रसनग्राह्य चक्षुर्ग्राह्यधर्म्मसमवायिगुणत्वमित्यर्थः। गुणेति द्रव्यव्यवच्छेदाय पाककाले रसकौसादि।

निस्रे

तदुपादाननि—
पिकेतत॥

अग्राह्यग्राह्यांतजातिविशेषणो बहिरिन्द्रियग्राह्यरसनग्राह्यांतथा च अग्राह्यांतगुणत्वव्याप्यतोर्धिकस्थितिकोपादानेनलक्षणाद्रूपेतास्पर्श्यं। न चांत्यस
पूर्वोक्ताभेदः। तत्र रसनग्राह्येपगुणत्वव्याप्यजातिसत्त्वस्योक्तत्वात् रसनेनत्र बहिरिन्द्रियग्राह्ये बहिरिन्द्रियग्राह्येवर्त्तिज्ञाप्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं
वार्थः। अग्राह्याणां न प्रतिनियतत्वात्पक्षे एवकारप्रयोजनमाह एवकारेति अन्यत्र एवं स्यादिति एवं च मूले प्रमाणाय देश तर्कप्रमाणपदं। तथापि जलनिस्यादि
गृह्यमाणरसजलपक्षतेतनभागासिद्धिः। अन्यानि समजातीयगोचरोपलब्धकोरजोस्वेचभेदगर्भविषयतानिर्दिष्टरूपेणाकारणत्वंवा यंनेन प्रतिनियते
न्द्रियजन्यत्वस्य वाह्योभयेन्द्रियाजन्यत्वरूपस्य सर्वज्ञानसाधारणेऽपि रसप्रत्यक्षत्वादेः स्वस्य च व्यंजकत्वे विनस्सतिः गुणेति गुणत्वव्याप्यजातिसाजात्यस्वाभावानपन
मणिव्यंजकरूपवद्दुरुपपत्तेनच यात्स्य गुणस्य च तन्नवाद्यादिकं तारत्वाद्यरिम्प्रतअजसजातीयत्वोपादानं अत्र वयन्मूर्त्ते सत्त्वातिनियतेन्द्रियग्राह्यगुणग्राहकप
द्विशेषगुणावत्तत्तज्जातीयस्यसजातीयसाक्षात्कारकारणस्य याग्यगुणस्य सजातीयवत् यथारूपव्यंजकरूपवानालोकः जलमपि च मूर्त्ते सति नियतेन्द्रियग्राह्य
गुणग्राहकस्वात्मकविशेषगुणावं तत्समात्सजातीयसाक्षात्कारकारणं सजातीयग्राह्यगुणजातीयवदिति विवक्षितं तदुपदर्शितव्याप्तिस्फोरणायसाध्यैक
तिनियतेन्द्रियोपादानं न तु विवक्षितार्थकमेव तत्। यथा स्फुतादेरेतु सजातीयव्यंजकालोकरूपसजातीयरूपवत्त्वेन सिद्धसाधनं हेतोग्राहकाजवेयर्थ्यं चाप्रति
नियतेन्द्रियग्राह्यत्वं च दर्शनस्पर्शनोभयग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वं तेनैकैन्द्रियमात्रगृहीतत्वे हार्दिकाशः स्नेहादेरविशादृशोजातिशून्यस्नेहत्वा
दिग्राहकत्वाद्गुणेति। रसस्यापि स्वात्मकत्वाद् भगुणग्राहकत्वान्नासिद्धिः। विशेषेणैव सक्तन पाठस्य न स्पर्शसांगृव्यंजकत्वेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं
वापरिभाणस्यापि रूपादिव्यंजकत्वाद्विशेषगुणेति। महत्वस्य दीर्घत्वव्यंजकत्वोपगमेतुमानाशगुणग्राहकद्रव्यवारणाय गुणमात्रव्यपादेयं। यद्वा

१९

गुरुत्ववारणाय गुणग्राहकविशेषगुणपौर्वैकालिकोपादानं। धात्वंतं च तयोः समानाधिकरणं विशेषणं। गुणग्राहको ग्राहको गुणः ज्ञानादि
वारणाय गुणेति। नानुद्भूतरूपादेर्गुणग्राहकत्वान्मूर्तेति। नियतग्राह्यत्वेनेति नियमेनेंद्रियग्राह्यत्वं तच्च विजातीयवहिरिंद्रियग्राह्यत्वे सति यावत्
त्वं स्वत्वे ज्ञानं च स्वव्यक्तिदृष्ट्यत्वव्याप्यजातिशून्यत्वं। रूपादेरालोकादिविजातीयमनःसाहित्यमग्राह्यत्वात् हि इंद्रियेति सजातीयकं मनःसंयोगजा
तीयसंयोगवत्त्वेन सिद्धसाधनवारणाय पाठेति। यद्यपि स्वसमानजातीयेंद्रियग्राह्यत्वेनालोकावेव सामंजस्यं इंद्रियेति स्वसमानजातीयजलीयग्राह्ये रूपा
त्यालोकरूपजातीयरूपवत्वात् सिद्धसाधनस्य वारणाय। तथाविवक्षुपक्षक स्पर्शजातीयकं नकल[illegible]ग्रा पनसाधारणाय वक्रमभिधाने। अन्यथा
वायोः स्वसमानजातीयत्वमिंद्रियग्राह्यस्य सजातीयकं जकालोकसंयोगस्य सजातीयवत्वात् सिद्धसाधनं च संगतं। वायोर्वा सजातीयग्राहकत्वादग्राहकत्वा
त्वविशेषगुणजातीयवत्वं साध्यं हेतोर्व्याप्यत्वं तु पूर्ववन्निरूपणीयकं ग्राहकत्वं च स्वग्राहकत्वं च स्पर्शविषयत्वमिति पावका। तथा च मा दृष्टजातिशून्य
गुणवन्मूर्तत्वात् यत्र गुणवन्मूर्तत्वात् विशेषगुणवन्मूर्तत्वादिति हेतुत्रये मास्पर्श अगृहीत रस गृहीत रूपादिके व्यभिचारवारणाय साध्ये
सजातीयत्वोपादानं। रसः सजातीयग्राहकारणग्राह्यजातीयः स्पर्शनस्पर्शनोभयग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यमूर्तविशेषगुणत्वा
दितितु न्यायः शीतितु केचेति। यत्र हीति चित्ररूपो विजातीयनानारूपवत्समावेनेत्यर्थः। रूपवतिपरंपराश्रितत्वे। व्याप्यवृत्तीति सविष
या वृत्तिजाते व्याप्यवृत्तित्वाभावात् अत एवकर्मापि नाव्याप्यवृत्ति। अवृत्तित्वसादिरूपादीनां व्याप्यवृत्तित्वे रूपस्य सजातीयजनने विजातीयत्व
पटत्वलत्वपत्वापत्तिर्वधकमाव्याप्यतेरूपजननेमात्रएवनपालेऽवयविनो नीरूपत्वेनावोस्तुषत्वप्रसंगात् एतेन स्पर्शव्याख्यातः तत्रापि कठि

रामः

१९

नत्व सुकुमारत्वादेः चतुर्भवः। सिद्धत्वात् नवयसंगभेद एवाशो चास्तु षत्वप्रसंगात् रसादिना साजनने एवं तुल्यावादहिजातीय संवलनं प्रतिवं
धकं नत्वत्तु भवासिद्धत्रिचित्रोऽसोनवाद्र्व्यं नास्ततं येनान्यथानुपपत्त्या सोपिकल्पनरस्त्यर्थः। अथ नास्त्येव प्रातिवंधोऽव्याप्यवृत्तिनावेशायपविनिचिजाती
योरसोगंधो वृत्तगपदुत्सचेनेरत्ति चेन्न महत्त्वाभिगा। मंथ्। तभ्यां अवयवाभ्यां आरब्धस्यानिवार्यावच्छेदेन रसन संयोगविभाधृत्यापत्तेर्भवत्व
गात् सतेनगंधोव्याख्यातः। एकदेशिन त्वानिष्पमाणाक एवव्याप्यवृत्तेरूपदर्शिताव्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधः। अस्य दमाने विमूलेयत्नवता
मात्रतेन कथमीशावास मूर्ते सहीरूहेविकल्पेनेइत्तिप्रसत्यान्निश्चलत्वहत्तावयवोपलभ्रेयवश्चाशे रूपहावादिमात्रकं पुनेविनमहीरूहपल्लतीतिप्र
तीतिः। इपामां तन्तावयवेचयकपटेरक्तो पमिति प्रतीतिः विनाशाधकमपमाणीकर्तुं मशक्यत्वात् लोहितोऽपक्तवर्तानरहलेपृष्ठे चपोऽरइतिसमरणाद्य
माव्यतिरिक्तस्य चित्रस्य संभवः नीलस्य नीलेतररूपाजनकत्वात् अन्यथा नीलात्स्तोतोसादरूपसंगात् रूपत्वेनपार्थिव रूपत्वेन या चित्ररूपोत्पादकत्वेप
गमे तु चित्राचित्रनीलानीलचित्रमत्रावयवारब्धे चित्ररूपोत्पादनियामकत्वात् गमनतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वात् विजातीयरूपसंवलनं तत्रियामकमिति हेजा
त्यं च विजत्वातिरिक्तं तद्वत्तिभिन्नजातिमत्त्वं संवलनमपि न तत्समवायिसमवेतद्रव्यसमवायि समवायरूपविकेचित् तन्निरस्य। एकं चित्रमिति धीरेकं वनमितिया
दिवद्विलक्षणसमूहालंबना। वैलक्षण्यं चात्रैकद्रव्यसमवायः अवयवसंयोगाभावदशायां पाद्रावामिश्राव्यविरहादेवैकेमाप्यनारंभः न च विजातीया
संवलनेनैवगत्वपूलिनेनजनितस्याविनीलादिरव्याप्यवृत्तिलयप्रसंगः स्वसाध्यपावच्छेदेन सजातीयरूपजननीरूपस्यानिरूपातिअविरोधात् एकमेवस
जातीयं रूपं जनयति जनकारणानीवहूम्रहालंधनं च तत्र विरोधः। इति च आगुधास्वाश्रयावच्छेदेन विजातीयरूपोत्पादः एतेन रसादयो व्याख्याताः। अत एव वह

साहृदीनकीर्तिनिराशाखो ऽव्यवहारः श्रमात्तिकानामिति॥ ॥माथ्वेपाकजोत्पत्तिविधानं पाकजानां पाकजोत्पत्तेर्विधानं प्रकारः। घटादेरिति पा
र्थिवावयविमात्रपरिग्रहः। अत्र परिपाकनिरासार्थमामस्वभावलक्षणतयाद्रव्याणामदृष्टलक्षेति। अदाहृतानि। सा सास्पर्शान्यथा। एकैकपरमाणुपरमा
णुष्विति। मूले स्वकत्वपाकापेक्षयेति तथा च स्वकतनाकस्यासमवायत्वं परमाणुवोपयस्यापि पर्यवसानाधारतां। पार्थिवे आदिपदपरिग्रहीतसकल
पार्थिवानां पार्थिवपरमाणुरूपं अग्निनासंयुक्तस्य घटादेः परमाणुपर्यन्तस्य समवायिनाशं मकेषुपयदिद्व्यणुकपर्यन्तानां रूपनाशे पुत्रपोस्पताव्यानुदाना
वन्मात्रस्य दामर्श। तापस्येति अणुकादिकं स्विकस्य द्व्यणुकनाशः ततः पार्थिवानिककर्माणुपरिगतं। एकस्य द्व्यणुकनाशे केनचिदेव परमाणुसंयोगनाश
तु नाशात् उत्पन्नस्मिन्नाशमिति। जातिरूपगतो धर्मविभागेन कर्मणि सत्येवेति भ्रुन्निव्यभिचारः। विभागत्वेन च कर्मजन्यत्वे साध्ये विभागजविभागे व्यभिचारः अतउ
क्तं प्रकारो विभागजन्य इति। अवयविरूपादेरित्यस्यापि नश्यद्वस्थत्येत्यादिः तेन पावदाश्रयनाशरूपादेर्नश्यन्निचारः घटादेरिति· यद्यपि स्पर्शमूलेन दृश्याना
रंभात् स्पर्शोत्पादकालेव रूपस्याप्युत्पादात्र पार्थिवावयविनो नीरूपत्वसंभावनातथापि रूपनाशसमये स्पर्शनाशे सति नावच्छेदकत्वान्नीरूपाभ्यां स्पर्शवभ्यांमारंभ
णाद्व्यणुकस्य उत्पादे तथाविधस्यापि तद्दशात्र संभवा हि कमेणोत्पन्नस्य पर्शनीरूपत्वसंगत्यर्थः अवयविपाकमतमाले अपूर्वादेनीरूपत्वप्रसंगो मिहि
त इति केचित्तन्न शाकदाचित्पूर्ववत्यमेवद्व्याभेद्यपोजकमित्यपिर्क व्यित्· घटादेर्नरूप एवंचनकस्यापि क्षणिकत्वमिति। पूर्वोक्तं प्रत्यक्षतो रिति पूर्वव्यक्तौ
कउत्तरव्यक्तेः रूपादिकर्त्यर्थः। तदभावः रूपोत्पादस्य रूपनाशकाग्निसंयोगजन्यत्वाभावः रूपनाशस्य रूपोत्पादकाग्निसंयोगजन्यत्वाभावः। साध्यविक
तत्वान्निश्चितसाध्यवत्त्वाभावात्। श्यामेत्यादिश्यामाद्युत्पत्तिविनाशक्रिया पत्त्वसंगः रूपघटादुत्पादवसंगत्यन्यो एकस्मादग्निसंयोगात्परस्परमाणु

२०

क्रियादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः अन्यस्मात् श्यामादिविनाशः अन्यस्माद्व्यणुकाद्युत्पादः इत्यपि घटदत्कार्थः। अत्र घटं प्रति एकस्यैवाग्निसंयोगस्य द्व्यणुक
नाशानुकूलक्रियाः श्यामादिविनाशस्य रक्तादेरुत्पादस्य च हेतुत्वमस्ति विरोधविरहात् तथाहि अग्निसंयोगाद्यदा परमाणौ क्रियात
देवाग्निक्रियानाशस्यापि नाशो ऽप्याग्निक्रियान्तरपरमाणुद्वयविभागरक्तोत्पादः अथाग्निपरमाणुविभागपरमाणुद्वयसंयोगनाशः रक्तनाशः अथाग्नि
परमाणुसंयोगनाशाद्व्यणुकनाशो रक्तानन्तरं पूर्वस्याग्निसंयोगेन तन्नाशकोनुपपत्तेः। अस्तु वासनाशानामिव रूपादीनामेकैकाग्निसंयोगकत्वं कार्यांश्च व
हितपूर्वपश्चिमितामात्रेणासंभवत्वात् तथात्वस्यासमवायिकारणस्य नियमेन कार्याव्यवहितपूर्वकालसत्त्वेनोपेयत्वे उपेयत्वे तु समवायित्वान्यथानुपपत्त्या समवायिकारण
स्यानपेक्षत्वमविनश्यद्रूपस्यावयविरूपादीनां अवयवरूपादिकालमात्रवृत्तित्वनियमभंगप्रसंगाः नाश्वनियमेमानाभावात्। एकपरमाणुपाकेऽपि नान्यागम
तेनापमानो द्रव्यनाशसमयतः कार्यद्रव्यावयवविरहो न रूपविनाशो स्याद्व्ययोजको मानाभावात्। न च सर्वदिग्वच्छेदेनाग्निसंयोगएव पाकनिमित्तेन परमा
एवं नन्वेवं च परमाणौ न तत्संभवो मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधादिति वाच्यं मानाभावात्· निविडावयवत्वविरोधात् हस्तस्य युक्तिश्लाघ्यत्वादौ शी
ततोष्णत्वयोरुपलम्भेनांतराग्निसंयोगस्यावश्यकत्वात्। अस्तु वा एकस्मादग्निसंयोगात्परमाणुद्व्यणुकविनाशः। अन्यस्माद्यामादिविनाशादिकं अस्तु
वा वह्निसंयोगस्य पूर्ववृत्तित्वमात्राजन्यत्वान्। वारूपादीनां नाशकत्वं· द्वितीयपादे दिवशाच्छस्यश्यामादोत्पत्तां। अन्यथा तत्तीपादिशब्दानां क्षणिकत्वप्रसंगात्। अस्त्व
तथाहेतोर्नोपस्त्यसम्नाव्यो·पिन्तु तत्राशास्यापि द्विरूपमिति हितं पाकः। एवंचनकस्यापि क्षणिकत्वमिति। पूर्वोक्तं प्रत्यक्षतो रिति पूर्वव्यक्तौ नीशककउत्तरव्यक्तेः
स्यादकरत्यर्थः। तदभावः रूपोत्पादस्य रूपनाशकाग्निसंयोगजन्यत्वाभावः रूपनाशस्य रूपोत्पादकाग्निसंयोगजन्यत्वाभावः॥ साध्यविकलत्वान्निश्चितसा

२१

ध्यवत्साभावात्। श्यामेत्यादिरूपामायुत्पत्तिविनाशयोरपि ह्रस्वत्वनाशकोत्पादकाग्निसंयोगजन्यत्वोपगमात्। अवयविद्वत्तित्वमवयवद्वित्तित्तियो ति क
त्वे। कुत्वपिते ति हृतमाशि ति स्पर्शोपत्वं पृष्टाकराचित्स्पर्शवित्वंपाकारंभकपोजकमाभिस्वसाइत्ये इत्यनवा। समवायिकारणानाशेनिवृत्तनो ऽसमवायिकारण
नाशा एवद्रव्यनाशकौ द्वणुकादिनाशे क्रमात्तेऽसमवायिकारणत्वं चेहतुवीजं तु संयोगादिष्वायत्वं कार्यसमवायिमित्रासमवेतत्वे सतिसमवेतत्व का
रणत्वं कारणत्वं वा। यदाहिवो लयप्रागभावादिनाशत्वाभावात्। कादाचित्कत्वादिति विदिशाइत्यादि पाकक्रमितन्नेन एतत्सादिनां च यक्तर्मे नुनांतराश्रितस्पा प
मर्थः। अवयविरूपादेः कारणगुणपूर्वकत्वनियमात् अग्निसंयोगस्पायवयविनि रूपाद्यजनकत्वात्प्रत्यन्तरानत्पत्तिरूपकत्वं तच तन्नाशकत्वसाप्यभावात्तन्न तथा
त्वोद्व्यनाशोत्सादि अवयवसत्वेत्यादि द्व्यमपि सावधारणं। यदि स्थूलेऽवयवे रूपादिकमस्ति पद्व्यारंभानुगुणा क्रियापापादर्शनात्तथा नियमन्नराद्व्यारंभानेगुणा
क्रियाअपि तत्रहूपारिभत्येव दर्शनादवप्पवक्रियामात्रस्येव रूपादिमत्त्वस्यापि नियमइति द्व्यारंभानुगुणोऽति विशेषणमपुक्तमित्याशयेनाह पकाराका रोद्
व्यारंभेती। नियम्यविरुपशेषत्वस्यारंभकमिपोजकत्वान्न हृस्येव द्व्यस्योत्पादइति नियमोनतु नद्भुण क्रियापा अपिस्थूलावयवे तथा दर्शनमात्रस्याकिं। चेत्व
रत्वान्तव्याचद्व्यणुकानव द्वेपरमाणौपक्रमानेस्पर्शादिरहितेपि क्रियापाउत्पादात्न रूपादिमत्वेमानं तथापि विशेषणेद्वणुकनाशस्पदितीपस्यागोपया
मादिनाशः तृतीये कार्यत्पादः चतुर्थेपंचमेवाद्व्यणुकनाशानुगुणा क्रियाविनाशात्पंचमेषष्ठेवाद्व्यणुकारंभानुगुणक्रियोत्पादः इति परिह्रतामित्याशयेन
द्वन्द्वक्रमित्याह पथपीत्यादिना बोत्तरमाविनमपेक्ष्येवकारणमात्रविभागस्य विभागजनकत्वामितिसिद्धांतमनुसृत्याचार्येरपि सूत्रणीयमेदेनदर्शोकाद्का
रणाप्रक्रियामिहितात्तमनपेक्ष्येवमपासंयोगस्यसंयोगजनकत्वं कारणाकारणविभागस्यचविभागजनकत्वं तथा कारणमात्रविभागस्याविपथा

२१ राम

चतथा त्वपितनयोः अभिलतंतर्थे तस्यापीति त्वतंत्रमतेगुणवक्ष्यमाणा कारणमात्रविभागपूर्वकविभागानंगीकर्तॄणे पायिकमतेपुनरेष क्रमः। मूले द्वि
त्रिवतुः क्षणोति। द्व्यणुकस्पनाशकालेपरमाणावंतरसंयुक्तेन विभागस्यद्व्यस्यश्यामादिनाशस्तिनाद्वितीयक्षणेद्वणुकांतरसंयोत्पादः तृतीयेचपरमाणावंतररूपा
दिनाशत्ररूपाद्यंतरस्य रूपादेः रूपाद्यंतरस्रहकत्वस्येवरूपादिजनकत्वेन चतुर्थक्षणेद्व्यंतीरूपादिकमेवत्नद्वणुकमितिमुनरूद्धं वेला: मित्यादि
'कतिभवनतः पुनरादित्यादि पञ्चएवौहौत्रयोवे त्वनंतराद्य सामान्यरूपविनाशप्तोन्तरपोरयोगादिखपिवर्दति अवधिज्ञानस्पतिवत्तेतो ऽपिकोपेत्तितेपिहिद्व
कत्वस्यादित्वसामग्रीजन्यताद्वित्वविशेषणतापाजनिः द्वित्वस्यापधिज्ञानविरहापेक्षितत्वेगुणस्याप्यवधिज्ञानेद्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिराश्वपरापेक्षाबुद्धितोद्वित्वगुत्पा
दप्रसंगइत्येतिाह्यमेत्रद्वित्वादिएकत्वस्यगुणत्वेपिद्वयमिदंनीलमित्यादिवत्तथाप्रतीतिर्दुर्वारइतिद्रष्टव्यं। ननुद्वित्वादिकमपेक्षाबुद्धिजन्यंनवाजन्यंगुणादौ वर्ति
तुमीश्वरस्यत्पत्तिनियामकमित्याशयेनाह द्वित्वादेरित्थि तिद्वित्वादिकमित्ति। अपेक्षोपेक्षाअदृष्टाद्वारकजन्मज्ञानजन्यत्वं अदृष्टाद्वारकज्ञानजन्यत्ववासर्वमतेनज्ञाना
दोव्यभिचारः नवाव्यर्थ विशेषणत्वंनतुजन्यज्ञानसाक्षात्जन्यत्वं सत्तोव्यभिचारात्प्रोयमेवद्वित्वादिकंपरस्तुः तेननाशकोवाप्रभागासिहीहेतोश्च कार्यत्वभाव
त्वोपलक्षकं तेननेशादिव्यंसेव्यभिचारइतिवदंति। रूपादिष्वति विशेषकारणापनियमेनेत्यादितदर्थस्यपुनुषद्रूपवेपवत्सेकत्वाद्वत्तिधर्म्मस्यत्वेसतिवे
घत्वं ग्रहत्वादिकारणायविशिष्ट एकत्वान्यत्वेसतीतिमूलगीयंयुक्तुपचेयावत्निधर्म्मसमवायिवेद्यगुणत्वं हेतुकत्वं एकपृथक्त्वमात्रग्रहीतप्पदादिव्याप्तिवार
णायगुणेत्यपिकेचित्ततत्रिसंगं जन्यत्वेजन्यमावत्वेवसतिपृथक्त्वद्वयग्रहणायोग्यत्वेचसतिपात्स्वत्वादितिवाच्यः आत्मादिवारणायपुनःसरवनत्यमतेनचं
द्रनमनुमानंपरस्यासिद्धेरित्याचार्येस्ववस्यमाणत्वात्द्वंद्वत्वव्याप्यमेदसाधकस्यगुणादिद्वत्तित्वस्यवाधिकाया अन्यतायाससिद्धेवरूतत्वस्यच मि

न्ति द्वित्वत्रित्वादेरिति । एकैकव्यक्तिकमेव जन्यानि द्वित्वत्रित्वादिकमिति मते द्रव्यगुणस्याभिधानं । ननु नधिकरणादिशाबधीसवृत्तिकत्वं वा समानदेशत्वं व्या
प्यवृत्त्यभावादिशाश्चेषमशेषं कथं चित्संगमनीयं द्वित्वत्रित्वादीनामिति द्वित्वादीनामित्यर्थः पर्याप्तित्वं चेत् द्वित्वे वधर्मभिन्नविषयत्वं च नद्वादिवुद्धेः
न पर्याप्त्या वस्तुच तुच्छ पारिशुद्धित्वावत्तु त्रित्वादि गुणैर्गुणविनातिरिक्त त्रित्वादिकमनुपपद्य नानितिभावः प्रत्येकविश्रान्तेः प्रत्येकाश्रयविश्रान्तेः मूले
अविशेषद्वित्वादिजातौ मैशेहि विशेषे सतिभवे मोक्षाश्रयत्वावत् समवायेन प्रियायण प्रभावान्नरूपत्ववशिं श्राय्यात्ववत् । न चेदं तदुभयसंभवइत्यर्थः प्रका
शं न्नप्रमाणशक्यानिरकुत्तुत्ते अन्यूनातिरिक्तयो व्यभिचारेऽस्मिन्संकरप्रसंगात्रित्वेत्तो ऽसंभवीप्रकृतमिति भावः । प्रकाशेयदीसादितथाचाविरोधादित्यस्याविरोधप्रसं
गादित्यर्थः । द्रव्यत्वसमानाधिकरणेत्यादितन्मतेनापादानं तन्मते विपर्य्ययापर्य्यवसानात् । आयत्नोतन्मतेदोषमाह पाववदिति । एवंचेद्द्रव्येनप्रतीयेतेत्यर्थः सत्त्व
पासहेसापादानांतरं अन्नकेचिदाहुः द्वित्वत्रित्वादिकं तुल्यव्यक्तिवृत्तिकमेव सामान्यां जातिपदवाच्यं तु भवतु न वैसम्पदेन तत्र अनित्यस्य संयोगादेरिव नित्यस्या
पि द्वित्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वविरोधाभावात् भिन्नेद्रियग्राह्यानां रूपरसादीनामिव समानेन्द्रियग्राह्याणामपि एकावच्छेदेन समानदेशत्वे प्रतिनियतव्यंजक
त्वं व्याप्यत्वे विरोधाभावात् दर्शनमात्रस्याकिंचित्करत्वात् परस्पराद्विपदार्थानुगमात् तद्व्यक्तिवृत्तिकत्वेपि च भेदे भेदप्रसंगय एवं समानतुल्यव्यक्ति
कयोरपि भेदे तस्यैवत्वेन्नत्वात् अन्यथा गोत्वाश्वत्वयोरपि भेदासिद्धावतुल्यव्यक्तिकत्वस्याप्यसिद्धेः । विद्वद्धर्माणांपि च न्यूनाधिकदेशप्रव्यापवृत्तिकत्वात् । अ
नुगतसंख्याभिधानेरेव द्वित्वादिप्रत्ययोर्व्यासज्यव्याप्यवृत्तिकत्वमपि परंतुघटपटकुड्यस्तम्भेषु प्रतिद्विकविकं द्वित्वत्रित्वप्रतीता वेकतमनाशेन द्वित्वेद्वित्वादि
रपि संयोगादेरिवविनाशप्रसंगः पादनित्यवृत्तिनानाव्यक्तिकमेव द्वित्वादिकं अश्रयोरावद्विनाशाभ्यामिव च तस्योत्सादविनाशौ अत एव पर्याप्तिकारणकं वा स्वमपेक्ष्य

कत्वं परिमाणं वा । एकव्यक्तिवन्मेकत्वमिव तुल्यव्यक्तिवृत्तिकं द्वित्वादिकमपि नानैकं तुल्यव्यक्तिवृत्तिकद्वित्वादेः प्रतिबंधकत्वात्तत्रभग्नमेदान् प्रागभा
वविरहाद्वानना दृष्टा द्वित्वांतरोत्पादः बुद्धिविशेषस्तु तद्व्यंजकोनतूत्पादको अपेक्षाबुद्धिमन्त्रेव तच्छून्येनापि ग्रहणप्रसंगात् । तदीयापेक्षाबुद्धिजन्यत्वेनैव ग्र
ह्यतेत्वीयापेक्षाबुद्धिजन्यमेव द्वित्वादिकं स्वयं गृह्णातीति स्वभावस्यकल्पनेन महागौरवापातात् । नानापुरुषीयकर्मिकापेक्षाबुद्धिसमसंख्यतुल्यव्यक्तिकद्वि
त्वादिकल्पनप्रसंगाच्च । द्वित्वत्रित्वादीनां च न्यूनाधिकदेशवृत्तिनानानीलत्वेत्यस्वत्ववद्घटत्वपाषाणत्वादिवत् प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वं मानत्रयपन्नद्विपृथक्त्वा
दौ च गृह्यमाणे गृहत एव द्वित्वादिकं वस्तुतः सत्त्यपि पृथक्त्वे द्विपृथक्त्वादौ प्रमाणाभावः नित्येषु चैकव्यक्तिकं नानाव्यक्तिकमेववानित्यानित्ययोः संयोग
योरिवानित्ययोरपि द्वित्वयोः समाविरूपी मिथो व्यभिचारे विरोधाभावात् अपूर्वत्ता न दृष्टानित्यं तज्ज्ञानकस्यरूपतानो पगमे प्यपेक्षाबुद्धेर्ण तन्न सहकारित्वि
शेषतं द्धंसाप्यामेव तदुत्पादविनाशनियमः द्रव्यत्वस्य कार्य्यसामान्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वे द्रव्य एव नित्यासत्त्वात् । इत्थं तथा गुणत्वाव्याविः । संख्यायांना
संख्यात्व तदाश्रयगमेत्यनवस्थेति । अन्ये तु विभिन्नान्येव नित्यानामनित्यानां नित्यानित्यानां च नित्यान्येव द्वित्वत्रित्वादीनि । अनुगतव्यवहारस्तु अनुगतद्वित्वत्वा
दिघोगात् । कचिदिद्विनाशव्यवहारस्तु उपलब्धानुपलभ्यमानत्वसाधर्म्यात् ध्वंसादीनामिव पर्य्यायार्थः । जातिव्यवहारनिमित्तं तु असमभवायित्वे सति अनेकसमवे
तत्वं समवेतत्वं आख्यातिव्यंजकत्वमात्रं चेति प्राहुः । मूले गुणान्तरेभ्यो रूपादिसंयोगादिभ्यः । अतएवाद्येतत्सूरैकद्रव्यमनेकद्रव्यं वेत्युत्तपुनः शाद्वः परिमाण
मनं तत्रैकद्रव्यवृत्तिमन्त्रीतिवस्त्वनित्यतास्यर्थं तु व्यवहितोक्तः संख्यामात्रव्यवच्छेदव्यवच्छेदे । रूपादयस्वसत्रादियदेन संख्यापृथक्त्वसंयोगविभागातिरिक्तगु
णमात्रस्यपरिग्रहः संयोगादयस्तु विभागस्यान्वये कानेकवृत्तित्वगतीयत्वस्यपृथक्त्वसाधारण्यमूलस्यसिद्धं गुणसांपतत्से व विशिष्टपृथक्त्वा

२३

हत्तकत्वं तस्मादप्तिप्रकाशकारः पृथक्त्वेत्यादिना। सलिलमादिर्यस्यापार्थिवस्य परमाणोस्तदीयं रूपमादिर्येषां तेषामेकरूपाणामिति मधुरत्वं विशेषणं व
र्ज्जं श्रीहिताण्यपार्थिवरूपमात्रपरिग्रहः अग्रे च मूले सलिलपदमपार्थिवपरमाणुपरमेकदेशोक्तीर्नेनं वा। तस्य तत्तद्धर्मतो नित्यत्वा अपाकजो कार्ये द्र
व्ये। प्रकाशे प्रकारश्चाचीति अन्यथाहित्वापरिग्रहप्रसंगादिति भावः। व्यापकेनिस्वविजातीयसंयोग्यत्वशून्यत्वविशिष्टार्थः। समानाधिकरणेति। समानाधि
करणपमितिहनियतं यात्येतथा च स्वआश्रयानेकत्ववृत्तिमात्रवत्त्वव्याप्यत्वं त्वाभावासमानाधिकरणैकत्वान्यसंख्याभावासमानाधिकरणमिति यावत्।
समानाधिकरणेति समानाधिकरणमिति व्यापकं स्वाधिकरणं वा तत्समाधिकरणाधिकरणत्वं। तथा च स्वव्यापकमाचनूतं स्वव्यापकत्वं स्वसमानवृत्तित्वं स्वनि
कमावत्त्वव्याप्यकत्वं वार्थः एकद्रव्योत्पादकत्वान्नियमेन द्वयोरपि विनाशोत्पादोपगमेनाद्यं। तत्र यावत्त्वमपेक्षावत्त्वेन युगपत्तत्स्वव्यक्तिकपरार्द्धद्व्यविर
हे पिनष्टानिः द्वित्वमपि चेदं परार्द्धस्य साध्यवहितपूर्वक्षणावृत्तिमावद्द्रव्यवृत्तित्वनियममतेन अन्यथापेक्षाबुद्धिर्वा चित्रान्यूनाधिकदेशवृत्तिपरार्द्धद्व्यो स्यादेतन्न
वृत्तेरधिकदेशावृत्त्याव्यापकत्वेनाव्याप्तेः तादृशाव्यापकजातीयत्वं धावृत्तकव्यंताज्ञास्य च वृत्तत्वव्याप्यजातावैध्यं परार्द्धत्वे वेहतथा। एकत्वपदादिस्यादिसह
पेक्षबोधविहेषमात्रविजमितं वत्तत्त्वार्थान[?] लिंगसंख्यावोधविरहस्थलं एवं घटोघटाइत्यादावेकशेषानभ्युपगमो वैयर्थ्यात् अर्थान्तरलिंगसंख्याबोधस
विनैकशेषमसंभवात्। यत्तं त्रात्मकार्य्यकारणमा।वनिरूपकसंबंधेनः कार्य्यकारणन्याय्यएवाएकार्थे अस्यात्तस्याकारणत्वेनासौन्यसमवेतासमवेतधर्म
समवाय्यन्यत्वादिविशेषितेनेन यानेननकारणत्वं मानाभावात् नपरं तु पद्धर्म्मवत्तमन्तरेणापद्धर्म्मवत्तो नोपनिलद्धर्म्मवान्न तद्धर्म्मवत्तः कारणं कल्प्यते। न च स
तोश्चपेक्षाबुद्धौसत्तयाश्रये द्वित्वादीनामेकत्वमन्तरेणाउत्पत्तौ किं विनिगमकमिति अत्रोनहित्वादिकारणमेकत्वमेवमव्यपवेकत्वमपि नाव्यवहितानामेकत्व

२३ रामः

स्यादेतेन पृथक्त्वं व्याख्यातमिति। मूले द्वयोंत्तरापेक्षपेत्यादि तथा च तदत्तद्वत्स्यैकत्वनिकादिजाति नातत्तदत्तद्वत्ति त्रित्वादिकाकार्य्ये त्रित्वादिकमिति नकारणा
गुणपूर्वकत्वापोगः तदत्तद्वत्तिभिरेकत्वैस्तत्कार्य्येत्रित्वादिकं जननीयमिति भ्रमो न कर्त्तव्यः एकत्वस्य द्वित्वादिविजातीयत्वात् अन्यथा कारणयोरेकत्वाभ्यां द्वि
त्वेन धाकार्य्ये त्रित्वापत्त्यादसंभवात् उदासीनैकत्वानुसरणमफलं स्यात्। कारणगुणपूर्वकत्वेकारणाकारणगुणपूर्वकत्वे च कारणगुणपूर्वकत्वमसतामि
त्यापं कृतेकारणाकारणेत्यादि। कारणत्वाभ्रित्वे च स्वाकार्य्य वेचि अपेक्षावुद्धित्व तत्राह किं चेति। मे दिसादिवृद्वत्व च न द्वित्वादिकं नित्यादिपरं वाना स्याणां। उदा
सीनैकत्वस्य तस्या इति विरहेणएकत्वाजनकत्वात् त्रिभिस्त्रयपरमाणुभिर्द्व्याणुकं भातं अवयवत्रित्वादेरवकारणपूर्वकत्वात् अजन्तत्वानिकत्वगुणकानप
पणं तत्सत्तेन वा तत्त्वाभिधानं तथा च तार्मा चेत्याशंकते दि तिपव्यामतं योजनीयं कारणविशेषमनुपपन्नमाणः शंकते कार्य्यमित्यादि। कारणगतैनेकत्वेरेक
त्वे जनपितव्येकार्यद्रव्यमपेक्ष्य मेनत्वाश्रयः त्वाश्रये द्वित्वे तत्त्वाश्रये नकार्य्य द्रव्यमिति तमाविशेषस्यार्थः। निराकरोति नकार्य्यापेक्षयापीति कार्य्यकारणद्वित्वे यासा
मग्रीस्याकार्य्यकारणा[?]त्वे पीति तयोरभेदस्सलगः। ति त्वेऽतिरिक्तेकत्वनदाश्रयापेक्षयापानिहित्वसामग्रीभवत्वेन नस्याद्वित्वविशेषत्वापत्तिरित्यर्थः। पृथक्त्वेक्त्व ए
फद्रव्यवृत्त्येकत्वेस्वविलद्वित्वाद्यविशेषप्रसंगादोचवोकृते प्रकृते प्रकाशकारोनचिति तिविस्मिसंने नाश्रयनियममूपपाद कार्य्यभेदमुपपादयतिष्वाभावे
ति। एतेन प्रागभावस्यापेक्षणीयत्वेमेकैकस्येव द्वित्वादेआविर्भावत्वम् द्वित्वधारोत्स्थान्निरपि नाक्ति ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यतावादिनामिवास्माकमपिकालवि
शेषादेरपेक्षणीयत्वात् तद्द्विनाशादेवविनाशइतिनाविनाशप्रसंगो पीति। मूले द्वित्वद्विपृथक्त्वादिश्चेति घटविशेषत्वपाषाणत्वायोर्मूलाधावुद्विवप्नमोः पु
त्रुघतहसंयोगपोर्वारणोपसमानदेशात्वसमनियमावच्छेदकावच्छेद्यत्वार्थकं विभिन्नपुत्रणीयद्वित्वायोर्वारणायसमानेद्वियथास्यत्वं एकेन्द्रियव्यक्तिवेद्यत्वार्थकं

द्व्यावयववृत्तित्वयोर्व्यभिचारः संभवे गुणत्वेनाद्रव्यत्वेनवा विशेषणीयं व्यंजकनियमः ऐकैकमात्रव्यंजकव्यंग्यत्वं। यद्यपि एकपदकद्वयज्ञानस्यएकत्वद्वयवि
षयताश्रोत्वेणाद्विपृथक्त्वज्ञानस्यापिद्वित्वविषयताश्रोव्यंतथापिपृथक्त्वद्वयज्ञानं विनाद्विपृथक्त्वाग्रहात्तस्यावश्यकत्वेनतादृशसंख्याग्रहकत्वविषयताभ्यांनका
रणाभावोमानाभावादितिनायमसक्तप्रतिषेधः एवंचरूपत्वरसत्वादीनामन्योन्याव्यंजकस्वस्वसंनिकर्षव्याप्यानामेकैकग्रहप्रतिबंधकदोषविशेषाभावव्याप्यानांचवा
रणाय त्वक्स्वसंनिकर्षेतरभावत्वेनव्यंजकंविशेषणीयंव्यंजकत्वंचव्यक्तिस्वरूपयोग्यतातेनकदाचिदेकैकमानग्रहेपिनव्यभिचारः व्यक्तिश्च लौकिकः साक्षात्कारो वि
षयजन्यज्ञानंवा एवमेवचवर्णानामपितथात्वंसाधनीयंपरंतेननिरुक्तहेतुशालिनएवपक्षीकरणीयाः यद्वाप्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वमनुमयविषयत्वे लौकिकसा
साक्षात्विषयत्वंपरस्य जन्यज्ञानजनकत्वमितियावत् एतदभावे च शाब्दमकारेणावच्छेदेनेत्यादिहेतुरुक्तः तत्र एकज्ञानजनकयोर्व्यधिकरणरूपाद्योर्मूलाथा
वच्छिन्नयोः तन्तुपटरूपसंयोगयोनीलत्वोत्पलत्वयोर्घटविशेषत्वयोः पाकजत्वोर्जकत्वकरणत्वयोर्द्व्यावयवसंयोगयोः वारणाय समस्तत्वं प्रागुक्तार्थकं अवच्छेदकं च देश
कालसाधारणं बोध्यं रूपरसादौ वोध्यं रूपरसाधोर्वारणाय विशेष्यं तत्तदर्थश्च एकचक्षुरिंद्रियग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वे एकज्ञानजनकत्वमितियाव
त् तेन विभिन्नपुरुषीययोः समनियतद्वित्वयोर्न व्यभिचारः। कदाचित्संभवतोः समनियतदेशकालयोर्द्व्यावयववृत्तित्वयोरेकज्ञानजनकयोर्निरुक्तसाध्यवत्त्वमपि पृथ
क्ग्रहे चावश्यं संख्याग्रहः अत्र मतवादिदूरत्वसंकोचादिवशाद्रूपस्पर्शपरिमाणावांतरजातय एव नगृह्यंते इति मतेनेदं असत्प्रतिबंधकदस्युनेननतानिरुक्तव्यंग्यत्वंवि
शेषणीयं निरुक्तहेतुशालिनो मिलिताप्रत्येकं च ज्ञानजनकत्वमसंभावितमेवासंभावितमेवाचाध्याव्यवेयासाध्ये हेतोर्ग्रां विषयत्वे जनकत्वं चिवुसणीयं एवं च एक [redacted]
सासाक्षात्विषयशब्दानामेवतथात्वसाध्यापरेणतेषांपक्षस्य [redacted]

२४

भिचारित्याहृत्वाभ्युपगमात् यद्यपि व्याप्यवृत्तेर्देशानवच्छेद्यत्वमते एकदेशावच्छेद्यत्वस्य तत्त्वे नच वर्णसंयोगयोरेकैकमात्रग्रहसंभवे च समनियतदेश
त्वविशेषितस्य हेतुत्वे सर्वं समंजसं स्यात् एवं कपटत्वरूपस्पर्शपरिमाणत्वेहत्ववयानांकदाचिदेकैकमात्रग्रहसंभवेपिनक्षतिः॥ परं तु परेणाव्याप्यवृत्ति
व्यवृत्तित्वाभ्युपगमात्पूर्वधर्मितासम्बन्धेनतथाभिधानं यदि च व्याप्यवृत्तेर्देशाद्यवच्छिन्नत्वकालोपिनावच्छेदको मानाभावात् एकत्र धर्मिणि भावाभावयोर्विरोधेनैवा
वच्छेदकमेदाभ्युपगमात्तेनं च घटे कदाचिदेकस्मिन्नित्यतदभावयोः संभवो नित्यस्य च देशकालविशिष्टघटीतिततदिति त्वमवगाहते नावच्छिन्नत्वावगाहिनीत्युभयानिरवे
ति विभाव्यते तदा एकावच्छेदेनेत्यस्य नियमेन मियोऽनवच्छेदकानवच्छेद्यवृत्तिकयोः तदनवच्छेदकत्वं वक्तव्यानवच्छेद्यतत्त्वं अन्यथा तदवच्छेदकप्रसिद्धावपि सत्तिः स
मनियतकालरूपहूपादिवारणाय समानदेशत्वं यदि च घटत्वादेः सत्त्वानविशेषत्वव्यापारणत्वादिरूपादिविशेषोपग्राहको ग्रहणाचतस्य विनापि रोधनस्य हानि
तदा समनियतव्यक्तिकत्वं वाच्यं सर्वं चेदं समवायेन वृत्तिमधिकृत्य एकस्मिन्नेव काले गोत्वादि गद्भाव योगिवं गवाघवच्छेद्यत्वस्यावश्यकत्व्यत्वादिति। अथ वा एका
वच्छेदेनेत्येकदाघाविवृत्तित्वपरं तेन पिठरपाकवादिमते क्रमिकगंधाद्यो निरासः व्यधिकरणाये। तयोर्वारणाय समानदेशत्व इति समनियतव्यक्तिकत्वस्यार्थः तेन दूरत्वा
दिना प्रभात्वस्याग्रहेश्वेतस्य स्वरूपनीलप्रभायां च श्वेतस्याग्रहे प्रभात्वस्याग्रहेपि नतयोर्व्यभिचारः। मूलोक्ता शब्दावच्छिन्नयोः प्रभातरूपसंयोगयोर्गुरुत्वस्पर्शवृत्तयोः स्पर्शनग्रहण
योग्ययोर्वारणाय अव्याप्यवृत्तित्वमपि वक्तव्यं रूपरसादिपरिमाणयोः स्नेहादिद्रवत्वयोः जलसेकं गत्वमाणयोर्वारणाय समानेति समानेति समाने द्वियग्राह्यत्वं च प्र
तिनियतैकेंद्रियग्राह्यत्वं तद्दर्शनस्पर्शनोभयग्राह्यत्वे सतिएकेंद्रियग्राह्यत्वं अग्राह्यत्वं च ग्रहणायोग्यत्वमिति संक्षेपः प्रकाशे तु स्वमिति वक्ता नो विना वधिज्ञानमेक प
थक्त्वस्याग्रहाद्वविशिष्टस्य एव च पृथक्त्वमात्रस्यग्रहणात् तदुद्देऽवधिज्ञानं प्रमाणमत्तनो विना च धिज्ञानमेकपृथक्त्वस्याग्रहादवधिविशिष्टस्यैव च पृथक्त्वमा

त्वस्य ग्रहणान्न द्रव्येऽवच्छिन्नं कारणमस्तु द्वित्वमूलत्वन्मानाभावात् त्रिगुणत्वात्तिमत्त्वकर्मकांक्षणापेक्षणीयापेक्षाबुद्धिजन्यमेव च द्वित्वादिकं प्रत्यक्षमिति मूल
एवाभिधास्यते तेन नावनादोषवद्द्वित्वत्वावान्तरजातिविशेषग्रह एवापेक्षाबुद्धिविरोधापेक्षेसपीति न काचिदनुपपत्तिरिति। अपेक्षाबुद्धिध्वंसं च अपेक्षाबुद्ध्यपेक्षी
नव्यक्तिकं द्वित्वसामान्यज्ञानसमकालमिति स्थितिकालमभिप्रेत्य तथा च द्वित्वगुणज्ञानसमकालमित्यर्थः काचित्कस्य द्वित्वगुणनाशेनेति पाठस्य कारणे
काप्योपचाराद्पेक्षाबुद्धिनाशेनेत्यर्थः उपलक्षणं चेदं बुद्धिद्वित्वयोर्भिन्नेन्द्रियवेद्यत्वपक्षस्य प्रत्यक्षादितियोग्यपर्य्यग्रहे ननु कथं वि तु पनपा दिवर्णता मू
तेनैनावच्छिन्नं यमानत्वादितिनिरस्तमेतेन प्रदाहिष्णुकालोकादिविरणायम् अंशकत्वानुपपन्ना वृत्तिप्रकाशो अन्तःकरणधर्मा चाभिव्यक्ता वृत्तिवि
धानं द्विवक्षितं न तु न्यूनत्वाद्वृत्तिमाधाः प्रतिनियतवेद्यत्वजातिमत्त्वं वा द्विवृत्तित्वं प्रतिनियतवेद्यपाजाति तन्मते तुल्यं वा स्यात् द्विरूपोपदर्शितसाक्षीपसर्वत्रैद
पादो निर्विकल्पकजीवनयोनिपत्नयोः स्वप्नमिथ्यात्वः द्वितीये चरवतो प्यसिद्धिः द्वित्वादिर्न्नीलादिपृथक्त्ववेद्यलोपगमात्त्वक्षरस्य कालस्पर्श्यामहमहत्त्वीसादिनानां
गन्धेतिस्पर्शमात्राणां महत्त्वानां तु पृथक्त्ववेद्यवेद्याप्यव्यक्तिसिद्धिर्जातिमत्त्वात् अर्थः नानापुरुषवेद्यत्वविरोधजातिमत्त्वे तन्निश्चयं स्वबाधिनि न स्ववेदापकेनापर
म्याः इन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रतिबन्धात् मूलेभिव्यंजकत्वमिति व्यंजकत्वसंभवेऽपि सादृश्यकल्पने मानाभावादिति दृष्टौ तत्रेति युगपत् द्वित्वद्वयानुपलम्भात् तदवाप्युप
मात्रं द्वित्वादेः स्वमानपृथक्त्वीयद्वित्वादिप्रतिबंधकत्वोपगमेऽपि द्वित्वानुपपत्तेस्तथानुपलम्भो यत्नादिविनिमंत्रणं। प्रकाशिकाप्यैद्विक्त्वेसादिस्यत्रकार्प्यैतिद्वितीयका
लेविनश्यद्वस्थेऽपेक्षकं निसद्वयं च तदानीमपि नश्यद्वस्थोपलक्षकं गणस्येत्यपूर्वत्वेनेत्यादिश्राद्धप्रदेनेत्यादि। तथा च गुणोत्पत्तिग भावे बा
रणं पेतिभावः मूले गणपदं अन्यत्र वाप्येकारणनाशनाश्यगुणपरमिति तु अपाः अत्र संलोकिकवत्समूलेऽधर्म्यधर्मिभावावच्छिन्नतदभावत्वं वा विशेषः प्रका

शेषककारेणेति प्रकारपदं विजातीयशब्दपरं द्वितीयककारएवकत्वविशिष्टबुद्धौ सतिविरहात्। विशेषणवदसतोऽपि विशेष्यस्य कथं विशिष्टज्ञानविषयत्व
मिति गुचिस्तं। द्वित्वादिविरोधीति विशेषाधीमेदः एवमग्रेऽपि आम्नातां माधुर्य्यापन्न तन्मन्त्रप्रत्यक्षत्वनियमादाम्रत्वज्ञानाभावपूर्वादितराश्रयवृत्तिवहनोलिला प्रत्यन्तम
संख्यावत्त्वनियमाद्द्वित्वज्ञानाद्वित्वादिसत्त्वयोरनानुपपन्नमपि आह द्वित्वादाविति बहुत्वस्येत्यादि बहुत्वमनन्तपदेजातिविशेषपर्याप्तिद्वित्वातिरिक्तेति। द्वित्वातिरिक्तद्द
त्वीति एकत्वद्वित्वातिरिक्तेतिवार्थः। स्वसामान्येनापाद्यनिश्चयेऽपि द्वित्वादिषु बहुत्वव्यवहारादेकत्वादिवद्बहुत्वमपि संख्यात्वव्याप्यजातिविशेषः न व्याप्ये तु त्रित्वत्ला
दिकाभिमुख्यविकोचितं बहुत्वस्य तत्र स्यात् स्विन्नसमानजातीयानन्तप्रपातप्रकर्षस्य समं स्वभावाधिकरणं नष्टात्द्वित्वादिवत्। संख्यात्ववत्ता नाजातिव्याप्यकत्वात्त
था त्वंनानुपपन्नमिति तु ध्येयं। विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरित्यर्थः अस्ततोऽपि विशेषणस्य विशिष्टबुद्धिप्रतिकारणत्वनियमकत्वं स्यादनेन निराकृतं न स्यादित्यर्थः
रूपादेरविवेकत्वस्यापि स्वतंत्रस्य लक्षणमनुभवसिद्धं न त्वनुमाद्यादिनापि द्रव्यस्य तंत्रे एतासामर्थ्येनेतगंधत्वादिविशिष्टगंधादिज्ञानस्येवैकत्वविशिष्टेकत्वज्ञा
नस्य संस्कारजनकत्वे बाधकाभावाच्च अनुभवसिद्धाश्चैकत्वद्वयप्रत्यक्षानन्तरं अयमेकोऽयं च एक इति प्रतीतिः न च स्वरूपतः न तु न स्वादेर्किं विनिगमकमस्ति तथा
त्वपि तात्वावसायः केन वारणीयः स्वरूपेरेकत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानमेकापेक्षाबुद्धिसंगीष्टसाहयपीसा दिः। संस्कारजननसमर्थे संजनपलेन वार्य्यतां अत आह द
द्रव्यइति। सलविविरोधिगुणोत्पादेनानाविनाशस्याप्रसक्त्याप्रफलवत्तामुक्तिप्रस्यान्यथानुपपन्नत्वादित्वतानि विकल्पकसामग्र्या प्रतिबंधकत्वमास्थीयत इ
त्यर्थः। स्वं च निर्विकल्पकद्वित्वसविकल्पद्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानसाधारणा द्वित्वज्ञानसामग्र्या एव प्रतिबंधकत्वमास्थातुमुचितं तथा च तेनेति द्वित्वविशिष्ट
द्रव्यप्रत्यक्षकाले विद्वित्वस्य सत्त्वेन लभ्यते। अत एवाविरलग्र द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षसमानोपिलक्षणपदाप्रकारान्तरेणापिद्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षसंभवति तथा हि त्र्य

पेक्षाबुद्धिः। अथ द्वित्वमपेक्षाबुद्ध्यन्तरं च प्रतिबन्धकविरहात्। ततः पूर्वापेक्षाबुद्धिनाशाद् द्वित्वत्वनिर्विकल्पकद्वितात्तत्त्वात्। अथोदीच्य द्वित्वे द्वित्वत्वविशि
ष्टज्ञानं ततो द्वे द्रव्ये इति बुद्धिरिति। अनुमितिमतस्यैकमात्रगुणत्वासादेस्तु त्वादिविशिष्टगुणवत्त्वस्य वचोपनयवलादेव द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षं स्यू
लं कालमालं व्य च वर्त्तमानाव भाषरस्यापि केचित्॥ ॥ अणुकमित्यादिन्वालोकादिसंयोगस्य उद्भूतरूपस्य च विरहे णाद्योग्यत्वारणायसत्वं न विशेषितमुद्भू
तरूपवदित्यप्तविशेषणम्। इन्द्रियं चक्षुः हेतौ असति बाधके सति चक्षुर्मनोयोगादावितिपूरणीयं द्रव्यत्वमपि वक्तितं। अनेकेति अनेकद्रव्यवत्त्वस्यात्पुन्मूलकमु
वृषरीरो वै परीत्येपि च महत्त्वोत्कर्षेणाप्रत्यक्षोत्कर्षात् अवयवपरम्परासाधारणानि कद्रव्यवत्त्वस्य दुर्वचत्वात् लाघवाच्च महत्त्वमेव प्रयोजकम्। यथा जन्यमिति गुणत्व
त्वजात्याभावः महत्त्वेपि हस्वदीर्घत्वातिरिक्तवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिसामान्याभावः। साक्षात्कारविरोधित्वं तद्वच्छेदकत्वं साक्षात्काराविषयवृत्तित्वमिति यावत्
। तेन न परममहत्त्वमात्रस्यातीन्द्रियत्वेनार्थान्तरं सिद्धसाधनं वा। संख्यापरिमाणादिषु व्यभिचारवारणाय प्रयोजकान्तं साक्षात्कारिद्रव्यस्य तेन संख्यादेः स्वत्वजा
तिसाक्षात्कारप्रयोजकत्वेपि न क्षतिः प्रयोजकत्वं कारणतावच्छेदकत्वं उद्भूतरूपवत्त्वादिनाथ आदेः ज्ञानादिमत्त्वेन वा मनःप्रत्यक्षोपगमादिस्यापि केचित्। अदृष्ट वा
रणाय मूर्त्तेति विशाच्च भादिरादिजनकतावच्छेदकसंयोगवृत्तजातिविशेषसत्त्वादेकवृत्तित्वेन विशेषणाद्वान संयोगे व्यभिचारः। गुणस्येति एतावतापि संदिग्धो
भाधित्वं दुर्वारं अप्रयोजकं चानुमानं यद्यपि अभेदेनान्वयस्योत्सर्गिकत्वात्सामान्यशब्दस्य समभिव्याहृतविशेषपरत्वं तथापि यस्यत्वे उत्पत्त्वस्य च जातिविशे
षत्वेनान्वयविरहात् अन्यथा गोवलीवर्दन्याया विशेषसंगात्वप्रकृते चापसंभवाच्च तथापि अत्र जातित्वस्यापि विशेषसामान्यभावत्वस्य देयष्येन समभिव्याहृते
न विशेषपरत्वमभिप्रेत्यारूपो मूलेऽभिहितः। मूले विलक्षणमित्यादिना उत्कर्षाभावो महत्त्वप्रकर्षत्वद्भावः प्रकृष्टमहत्त्वमिति यावत् तत्त्वाभावः एवमग्रेपि प्रकृष्टदीर्घत्वा

भावो वोध्यः। हस्वत्वहस्वस्य च हस्वतरस्यार्थः। महत्त्वव्याप्यमेवं दीर्घत्वं द्व्यणुकेप्यणुत्वे महत्त्वविरहे उच्चाणुत्वादिकमसिद्धमतो न साध्याव्यापकत्वं परमाण्वादेः प्रत्यक्ष
त्वप्रयोजकमहत्त्ववत्त्वेप्रत्यक्षत्वापत्तेः साधनाव्यापकत्वमित्याह प्रकाशकाराः महत्त्वेसादिना पञ्चेन्द्रियं तेन महत्त्वमेव तेजकोऽपरिमाणत्वादीर्घत्वस्य
प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वं व्यवच्छिनत्ति। एतत्त्वाभिप्रायेणोपयोगोऽस्य तेन अर्थान्तरमाह महत्त्वमित्रेति। वस्तुतो महत्त्वसाम्येपि दीर्घत्वस्योत्कर्षेण प्रत्यक्षस्योत्कर्षान्न दपि तत्प्र
योजकं महत्त्वपरिमाणमिति प्रत्ययत्वत्वान्याच्च रूपादिसाधारणजातिरुपलम्भवाधिकानातो गुरुत्वाद्यनि त्वहेतो चयोग्यत्वं विशेषणादेयमिति मात्रं व्यभिचा
रो घटत्वके स्यादि साध्यो नानाजातिव्यापकत्वेन जातिर्विशेषणीया दुःखासंभिन्नेत्यादिना नाविधविहितक्रियाजन्यानाविध स्वर्गवृत्तिसुखत्वव्याप्यफलजाती
मानाभावात् यथा कथंचिदनुगतरूपमात्रस्य कारणतानवच्छेदकत्वात् धर्मज्ञानं त्वपवर्गाख्य दुःखासंभिन्नत्वादिविशिष्टवस्तुकिरणावलीकाकृतः॥ सजातीया
वधित्वं सजातीयनिष्ठोत्कर्षावधित्वं। एवं च अनयादिशा तत्तत्सजातीयनिष्ठापकर्षावधित्वं वक्तव्यमित्यर्थः। संकलय्य सहदायार्थमाह दीर्घत्वप्रकर्षेत्यादि॥ स्यामिति हस्व
व्यवहारोत्तरव्यवहारः प्रयोजकप्रकृष्टदीर्घत्वाभावः वस्तुतस्तेषां व्यक्तिबाहुल्यस्य प्रयोजकत्वे त्रिभिः परैरारब्धात् अणुत्रेनैवारब्धे महत्त्वप्रकर्षो न स्यात्। अस्माक
पथ्युनरास्तेन महत्त्वे के नमहत्त्वारब्धात् द्वयणुके प्रचयाभावात्ताच महद्भिरारब्धेपरं तु समानाधिकरण्य व्यक्तिबाहुल्यमेवाप्रयोजकमिति मतं व्यंश्च वयवे परत्वासु सा
दृश्यसंख्योत्तरजातिकालेसंभवात् हस्वादिकं चेति चकारः परत्वादिसमुच्चये। अन्यतरेति वस्तुतस्तदेवयोगभाव पर्ष्य भोमाबावस्थितेः समानदीर्घभावैः पंचभिरारब्धात् तथा वि
धे द्रव्याभिदीर्घतरे व्य त्रिचतुरैरारब्धेषु विनापि च संयोगभेदं गणनां दीर्घतरादिव्यवहारात् समयोपपेत्याबुद्धत्वमोऽस्ति किंचित्कारत्वात् परिमाणभेद एव दीर्घत्वं आवमहत्त्व
मपिनेपमित्रमिति विजातीयमित्यर्थः। भट्टाचार्यगुणत्ववव्याप्यमात्रं घरणुकादिकमेव नास्तिहस्वत्वं भावरूपत्वहस्वत्वे। नित्याकृतिवानेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वे नि

त्वस्य च गगनादिमहत्त्वस्य महत्त्वस्य महत्त्वाजनकत्वं स्पर्शसमानाधिकरणत्वात् समवायिकारणविरहाच्च। अत एवासत्त्वे गगनावृत्तित्वं तं रूपेव परिमाण
अजनिका इति पाठः। घटादिकादिसत्त्वे परत्वादौ प्रमाणाभावः द्रव्यत्वस्याप्रयोजकत्वात् तस्याऽपि दिग्विशेषजनितासिद्धेश्च तर्कोपि सहकारिणा तेन चावयवमहत्त्वम
पिनस्याऽत्रस्यादेवेत्यपदे॥ ॥मूले तु पपदेत्ती। उपपदमी पंचमी समभिव्याहृतं पदं तन्निरूपितविभक्तिरूपपदविभक्तिः यथा स्वहधायोगे ष्ठ्यः एव
हपमीत्यादौ कर्म्मणि चतुर्थी अन्यारादित्यादावृते परत्वे घटात्पटः पृथगित्यादौ पंचमानत्वात्। अर्थपरत्वेव सत्त्वेन पदं तु पदलक्षणत्वाच्च तादृशान्यर्थे
तिपया चान्योन्याभाव एव नञर्थो न तु गतिद्विविधः तत्रान्यो यथा पादिर्तन जन्यवादि। अघटः इत्यादौ अत्र यथा न अघटं पटं जानीहीत्यादौ मध्यमापादत्वसमासे पंचम्या
अपिलोपेऽपि निविरहात् तात्पर्यतु घटात् पटं स्यात् भेदइत्यादौ पंचम्यनुपपत्तेः। अत्र वदंति अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं। धर्मास्तिक प्रयोगाधीनं च तत्रैव तत्रपो
गेपंचम्यनुशासनमन्यथा यथाघमानेनापंतरसाधकं। अत एव तत्पादतः पृथगित्यादिव्यवहारः प्रमाणिकानां गुणान्तरविषयत्वे बाधकत्वापत्तेः। कलादिवत्
परंपरासंबंधेन तदपितन्त्रवर्त्तनमिति चेन्न तद्रूपपृथक्त्वगित्यविव्यवहारापत्तेः। अवधिभेदेन च पृथक्त्वभेदीयगमे एकस्यामेव व्यक्तौ अनन्तकोटिपृथक्त्वक
कल्पनापत्तेः अपि च एतदीयं हृपमे तु पृथगित्यादिव्यवहारानुपपत्तिः। तत्रान्योन्याभावत्वपरत्वं पृथक्त्वादेरिति चेत् तस्य पंचमीतु कमर्थमाह स्यमिथा
नत्वा प्रतियोगित्वमिति चेत् तपटोमेत्यादेरपि प्रसंगात्। षाद्विशेषप्रयोगे एवं पंचम्याः प्रतियोगित्वबोधकत्वमिति चेद्धायातोऽसिमार्गणघटात्पूर्व्व इत्यादौ च पंचमी
प्रतियोगित्वमेवाह पूर्वत्वादेः प्रागभावादिघटितत्वात् घटात्पटः पृथगित्यादिप्रत्यक्षं घटादेरवधित्वं विषयीकुरुते इति पुनरपि सिद्धं पृथक्त्वं तु दूरापहतं प्र
त्येकविश्रान्ताभ्यामेव पृथक्त्वाभ्यां द्वौ पृथगिति बुद्धिरुपपत्तेः घटपटौ मिथः पृथगिति बुद्धिर्जायते एवानन्यापतेस्तु घटात्पृथगिति घटावधिकपटवृत्तिकस्य घटे विर

हादिति ॥ मूले एकपरत्वस्य एकपरत्वस्य एकत्वरनिष्ठपरत्वस्य। अन्योन्याविशिष्टत्वात् ध्वंसन्यनरावृधिकत्वात् द्विपरत्वस्य तदन्यापेक्षित्वात् तदुभयमभिन्नावधिक
त्वादित्यर्थः। कालिकयोः परत्वापरत्वयोरन्यावधिकत्वस्याभावात् दैशिकयोः अविभिन्नदेशस्योभयापेक्षयामध्यस्योभयनिष्ठयोस्तत्संभवेपि ग्रंथस्यान्यस्यरत्वेन त्रापिर
कस्य परत्वादित्यापत्तिमग्रंथाः तं गच्छेः। सकारादौ अपेक्षाबुद्धेरित्यस्य द्रव्य इव ये समानाधिकरणपृथक्त्वाभ्यां चेत्यादौ तेसेचेत्यस्य विशेषणत्वविरहपृतपानाद पीतिशे
षः। रूपादीति त्रयोविंशतिपर्यंतं पाठक्रमात्यवाविष्कारागुणसंभवत्वस्वसंपरत्वादीनामसमवायिकारणत्वबाधाद्वित्वपरिग्रहेन तत्र तेरन्वर्यतारं। पूर्वसंयोगाभावश्चासंयो
गस्य कारणं तत्सहकारी स्पर्शवज्ञाहत्य समवायिकारणं चेति यद्वा संयोगपदं द्रव्यपरं अभावस्य धर्मः सः महापरि माणे सत्येव अवस्थितसंयोगेभ्यः रुद्रपदोस
त्तैरण्यभावानपेक्षत्वेनाव्यभक्तिआहसमवायीति। अथ स्वाजनकभावानपेक्षत्वं तद्वा चमनआहतच्चेति। स्वाननकेति स्वजन्यजनकाजनकेति स्वसमानजातीया
जनकेति स्वनिष्ठजनकत्वावच्छेदकरूपावच्छिन्नाजनकेति वार्थः तेन स्वाजनककायपवांतरापेक्षित्वेऽपि न क्षतिः। स्वविजातीयत्वं स्ववृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्य
त्वा मूले एतेन सतितंयोगेद्रव्यस्यानपेक्षत्वपदर्शनेन स्वोत्पन्नरेति। यद्यपि पूर्वः पूर्वसंयोगो नियमेनोत्तरमाविभाग्नु संयोगान्तरं एवविद्यामादृशानंतरम
पेक्षतेतथापितादृशजातीयत्वं धकथ्यमादृशं अद्यावयवकद्रव्यारंभकअसमोवाऽवयवसंयोगः इत्यस्य चभावप्रत्तेस्तत्पादेयं विपरीतो वेगत्सदभिघाताजनक॥
अभिहन्यमानद्रव्य विपरीतवेगोत्कर्षगणाभिघातकद्रव्यविपरीतकर्म्मोत्कर्षदर्शनात् स्यापितदेतुत्वमिति हृदयं स्वकेति यद्यपीदं अभिहन्यमाने कर्म्मजनकोऽभि
घातेऽव्यापकं तथापि तादृशजातीयत्वं बन्धक्रियाकारम्भकत्वमिति विजातीयापेक्षित्वमभिप्रेत्य अपिवाध्याहर्त्तव्यः। संयुक्तेत्यादि सूत्रे अभिघातेष्वं वेशेषिकं जनयतीति
तिशेषः। इदंस्वे वधानत्वंद्रव्यारंभेनिरूढंनिरपेक्षत्वेगुणाकर्मारंभेपि। तत्र च निरूढं सापेक्षत्वं द्रव्यारंभेऽपि सुखचमसितिति। एतन्नेवक्रम्भद्रव्यारंभेनियमेन विजा

तीयमूर्त्तगुणानपेक्षित्वं अदृष्टादिश्रुतशार्थमूर्त्तेति। यदि च द्रव्यविशेषे रूपादिविशेषोऽपि हेतुस्तदापि रूपाद्यन्यत्वेन गुणोऽविशेष्यः। गुणाकर्मा(भे)
तुत हि रहः क्वचित्तन्न रूपेक्षित्वमर्थवत्त्वांजितनतादृशा निरपेक्षेणावयवसंयोगादिमात्रेऽवयविसंयोगादिजनने पि नक्षतिः परिमाणजननेन महत्त्वापे
क्षणात् कर्म्मजनने च नियमेन वेगापेक्षणादिति प्रागभाववृत्तिपोतिसादेरसर्वत्र त्वानेकत्वेन सर्वं विद्रूपातिरिक्ते तिष्ठाधादिति च वेक्तव्यं। कर्म्मेत्यादि अत्र
वयविनोऽपि कर्म्मजनकत्वादसमवायीति। वेगस्यापि तथात्वादनेकाश्रितेति। साक्षादित्यादि एतावता गुणत्वव्याप्यैतिगुणानिष्ठाभावप्रतियोगिपर्थकं कर्म्मजनकत्व
कि संग्रहाय जातिरभेता। गुणेति गुणविशेषाणां तान्ताना हीनां प्रसक्तं लक्षणाय रचकत्वं। कर्मविशेषो वेगाजन्यः उक्तं उत्क्षेपणं। तदभिमुखक्रियायां विभाग
स्य पूर्वसंयोगनाशस्य वा उत्साहकालेपि तन्न द्रव्ये अन्यतरकर्म्मजः संयोगः स्यात् तत्संयोगानुकूलेति। संयोगस्येकदेशांशं द्रष्टुमपि तिर्यक्त्वसादिनाकस्यचिदित्याय
भ्युपगमात् पृथाहि संयोगस्य जनककर्म्मणो नाशकत्वं अन्यथा उत्तरस्मात् कर्म्मणः पूर्वजेन संयोगेन चलतो वा पूर्वसंयोगनाशकाले उत्तरस्य
संपुरस्सामात्कर्म्मणा तत्संयोगेन विनाशात् उत्तरसंयोगानुत्पत्तिरसङ्गात्तथा स्वानुकूलविभागस्यापि अनुकूलस्यैकोद्देशेतिनकश्चिद्विशेषः इति अन्यत
रकर्म्मजोभयकर्म्मजातिपातनाभ्यां जनितः संयोगः क्रमयोः वैलक्षण्यादुभयान् वेजात्वसिद्धिरित्यपि वदंति कर्म्मसाक्षात्त्वरूपाधावासाधारणसाधारणप्रयोगमत्वेन
त्वमूलमेव संयोगजनने न परमाणुकर्म्मणा तदाथ द्वाणुकाद्यत्वा वयविपर्य्यन्तानां जनसंयोगः। कारणं [illegible]। कार्य्यस्य
समवायिअकारणान्तस्य कार्यस्य ताक्षात्वरूपासाधारणसमवायित्वमुन्तं तदुभयवृत्तिः संयोगः तत्र कार्य्ये तेनाकारणेन समं संयोगं जनयति तेन न
तुरीवीरणसंयोगात्पटवीरणसंयोगः। नवा एककपालस्थकपालान्तरेचयवयवपरंपरया संयोगान् तथापि समं संयोगघटस्यनाद्येकस्यापारण्गुल्यान

ना संयोगात् तथा तथं तरेतयोः संयोगः नापि हस्तत्वापाताि संयोगात् तदशरीरयोपावयविनोर्बावयवपरंपरासंबन्धाभ्यां संयोगः केचित्तु साक्षात्त्वरूपासाधारणकार्य्यसम
वायित्वन्नैव संयोगं न तु कार्य्य संयोगं जनकत्वमिद्धं तन्नि। न च समवायपस्मवायित्वासाधारणसमवायित्वं दुर्धचन् तत्संयोगत्वं रूपयोः पत्त्वस्यैव प्रकृते न तावत् तेषा
नन्तरमाणसंयोगादेव गुणपदे वनत्त रमाणावीय द्वाणुकाद्य-न्यवयविपर्य्यन्तानां तत्संयोगः एकतन्तुकरकादि न तत्र अवयवस्य कर्म्मविशेषात्संयोगावि शे
षान्नद्वयवावयविनोऽपि संयोगवदंति संयोगेन विभागो ज्ञातः। एकतंतुकपटवादिनाक्वचिद्वयवावयविनोरपि संयोगोपगमादाद्यत्रैकेतिमूलेमदक
र्थत्व इति कार्य्यत्वमिह तत्साक्षात्त्वरूपासाधारणं तन्नेककपालीयपरमाणुसंयुक्तपरकपालारंभे तत्परमाणुसंयोगनिघटेनव्यभिचारः। तत्संयोगका
र्य्यत्वादिति अत्र संयोगस्य विशेषणत्वं समानकालीनतया। प्रकाशे पार्थिवरूपादिजनीयजलस्थग्राणकस्यावि नश्यद्रव्यरूपादिः तेन तदारंभकसंयोग
नाशस्थलोत्तरतृतीयपरमाणुसंयोगशालिनि न व्यभिचारः। मूलेऽत्र वत्प्रेत्यादि अत्र विभागजो विभागो विभागाद्वेषो द्रव्यः प्रगप्रदृत्त्वान्यामवक्ष्यद्विभा
गावयविकर्मणां अवयवितिविभागजनकात् अन्यत्रापि च तथाहि पादयोपीकर्म्मणि ततः आकाशपाठिविभागपादि कर्म्मणि अथ नाभ्यां तत्पादादिविभाग इति क
र्म्मणा विभागस्य तद्धि तेऽपि संयोगस्य कारणं नं च ह्वते पृथक्संयोगेन च संयोगेन कञ्चिद्विभागस्य विनाशानन्तराभावात् तत्संयोगजत्वेनैवेति न विरोधः संभावने
त्पत्तिसंभावात् प्रकारोऽन्यथा विनाशादि। अवयवकर्म्मणा विभागजननकाले ऽन्यविनिकर्म्मोत्साहसमवायान् क्वचित्के चलेनावयवसंयोगेन कश्चिद्वि केवले नाव
यविकर्म्मणा संयोगोत्साहसर्थः। अवयवे कर्मत्वस्यैवावविनिकर्म्मोत्साहस्य द्यवनाशाद्विभागनाशोत्साहस्य तत्र भावकारे रोवादिभिनादिस्य तत्र्या हापि
चेत्तिरीकाहतोऽन्तरपरमभिप्रायः कर्म्मसंयोगनाशेच्छेदकपोरि वक्तमाण सिद्धाया उभयजन्मतावच्छेदिकापां अपि जातेः सोसाद्रव्यातिरेकोरणाविघ्या तपल्ले मो

२९

न बाधकः न च संयोगद्वयकल्पने नैवोपपत्तौ जातिभेदे मानाभावः अनंतसंयोगव्यक्तिकल्पनातो लाघवेनैकस्या एव जातेः कल्पनात् विजातीयद्वयो
गस्यामव्याप्तिर्वंधानन्तरानीमेकैकजन्यजातीयसंयोगद्वयोत्पादः एतेन विभागो व्याख्यातः। मूले विभागं अन्यतरकर्मजत्वादिना संयोगस्य विभजनं
। अत्यन्ताभाववत्त्वेति प्रतियोगिसमानदेशाजन्याभाववत्त्वरूपस्यात्यन्ताभाववत्त्वस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वे व्याघातानन्तरमर्थः — अयमाशयः जन्यस्यापि ध्वंसवारणा
य जन्येति। व्याघातवारणाय स्वं जन्याभावेत्व मन्यथा निर्धर्मिकत्वप्रतियोगी स्यादिति। नवेत्यादि। देशकालस्योपलक्षकः। उपाधितानसंबंधाज एवच्छिन्नप्रतियो
गिकाभावस्य संबंधानन्तरेणाप्रतियोगिनो निमित्तेन व्यभिचाराद्वा संयोगस्येत्यादिवत्ततो प्युपप्रतियोगिताभावयोर्भिन्नकालावच्छेदेन एकत्र वृत्तेर्न विरो
धः। तथाप्रतियोगिसत्ताभाववयोर्भिन्नदेशावच्छेदेन अनन्यथासिद्धः प्रत्यक्षबलात् तथा चैकत्रात्यन्ताभावसमानाधिकरणमेव तयोरव्याप्यवृ
त्तित्वमिति। मूलेन नो व्याप्यवृत्तिरिति आत्माप्रत्यक्षत्वे च संयोगस्याविनश्यत्वे तद्देवाविरुद्धं प्रकाशो। विभिन्नेत्यादि। अत्रोत्तरभावस्य पूर्वपूर्वदेशावच्छेदेनाव्यापक
त्वेन पवनसंयोगजन्यशब्दसंतानानां निमित्तानां शब्ददेशापर्यंतवर्तित्वं स्यात्। नचैतदन्तरेण निमित्तपवनसंयोगस्य तावद्दूरव्यापकत्वं संभवति। तदनवच्छि
न्नेशब्दस्तस्यादौ तनुद्वयरम्भप्रमाणकं चानवोपदर्शितमिति प्रमेयप्रमाणं अत एव विशालगुल्मवृक्षेदेन विशते · परत्वानां चेदात्मविशेषेणच्छेदेन च सुखदुःख
योर्युगपदेवोत्पादं वर्णयंति। परं तु शब्दस्य त्वादीनां निमित्तसंयोगादिवस्मादेव तद्देशनियमः। मूले च संयोगस्य निमित्तपवनसंयोगस्येत्यर्थः। मूले अ
कृशादपरत्वादि। विभक्तेन परमाणुनानन्तकर्मणा संयुक्तं तेन नित्यद्रव्यत्वे तस्मिन्नद्भिन्नक्रियाशून्यत्वात् न च तत्र तत्परमाणुसंयुक्तपरमाणवे तदवदित्यर्थः
॥ तन्त्रपरमाणोर्व्यभिचारवारणाय विशेष्योपयोगात्तद्द्रव्यमात्रएवपरमाणुकर्मजन्यसंयोगसंभवात् अनादौ च संसारे सर्वेषामेव परमाणूनां संयोगवत्त्व

राम.

२९

रमाणुभित्तत्तत्कर्मणा संयोगसंभवेन विपक्षत्वानिश्चयात् पक्षसमेव व्यभिचारसंशयस्यादोषत्वात् तदाकविशेषणोपादानेसंदिग्धव्या। व्यत्वादि द्विकत्वा
त्विभवो न तत्परमाणुकर्मजन्यतत्संयोगवंतः निस्यत्वेसति निष्क्रियत्वात्सोत्वादिवत्। नकर्मजन्यपरमाणुसंयोगाश्रयाः। नित्यत्वात् परमाणुवत्। क्रियाप्र
हरणायोग्यत्वाद्धारणादिवत्। नतत्परमाणुकर्मजन्यतत्परमाणुसंयोगवंतः तत एव तद्देवविभुन्निष्ठाः सर्वे तत्परमाणुसंयोगाः तत्परमाणुकर्मजन्याः निस
मात्रवृत्तित्वे सति तदितरकर्माजन्यसंयोगत्वात् निश्चलपरमाणोश्चलतत्परमाणुसंयोगवत्। सर्वे विभुपरमाणुसंयोगाः कर्मजाः। नित्यमात्रवृत्तिसंयोगत्वा
त्परमाणुद्वयसंयोगवदित्यादौ बाधमालस्य · आकाशादिकालवृत्तिसंयोगवत् द्रव्यत्वादेः। केलसंयुक्तं वाकालान्यत्वेसति तत्तदेवे लक्षपक्षधर्मकालान्यत्वा
यच्छिन्नस्य तु द्रव्यत्वासाध्यस्य व्यापकं मूर्तत्वमुपाधिः। अप्रयोजकत्वं च। आकाशादिकं न तथा। कालान्यत्वे सति मूर्तत्वात् अमूर्तत्वाद्वा तत्सामर्थीरहितत्वा
त्वाद्धेत्वन्तर्भूतस्य कालान्यत्वावच्छिन्नस्य पक्षसाध्यस्य व्यापकमद्रव्यत्वमुपाधिः अपि तु आभावाज्जन्यावच्छेद्यविशेषणतां। अप्रयोजकत्वं वा सामर्थ्याद्धेत्वा
कार्येत्येवाव्याप्तेः। द्रव्यकार्यतावच्छेदकं चानुगतं जन्यत्वं जन्यमात्रत्वं वा। कर्मादिजन्यत्वं चाविशेषविशिष्टां तत्कार्यमात्रवृत्तित्वं च संयोगत्वस्यासिद्धमिति प
रपि नित्यसंदेहएवमात्मनोपापि आकाशादिकं कालसंयोगतत्समानाधिकरणान्यतरधर्म्मसमवायिः। समवायित्वादेरिति सामान्यतोदृष्टमनुमानमत्र सा
ने कसंयोगतत्संबंधकल्पने गौरवात् लाघवेन तत्सिद्धपुत्रि द्रव्यजातदृष्टासामानाधिकरण्याभावस्य संबंधमेवसाधयतीति। तादृशसंयोगतद्द्वितान्यतरसा
धकान्येयत्वादेल्लाघवेन तद्द्रव्यसिद्धिरित्यपि वदंति। प्रकारेऽप्युत्तसिद्धिःपक्षीयानां निरुक्तप्रत्यक्षसिद्धिद्रव्यव्यतिरेकव्याप्तिग्रहासंभवात्तामात्मप्रेक्ष्यपुनरित्यादि। प्र
पगतिमत्वेपरस्परसंयोगजनकगतिमत्वं द्वयोर्यथा+, प्रसिद्धसामान्यसतद्भयान्यतरस्वरूपस्यासाध्यत्वेति · आश्रयनाशोत्तरं नसक्तिलेनकारणत्वमनुत्पादात्। आश्रय

चलनयोः परमाणवोर्मध्ययोर्वा। अन्यतरस्य यथा परमाणवाकाशयोः पृथुपर्वतयोर्वा पुनः आश्रयाश्रयिणं भूतेषु संयुक्ते आश्रये आश्रितस्य कारणं रूपद्
व्यस्य तन्नाश्रये तदन्यत्र देशे संयुक्तसमवेतत्वमिति। न तत्त्वाश्रयत्वे चक्षुस्त्वक्साक्षात्कारेऽपि तस्यापि रणे तन्नैके भकपालेन तदवयवयवपरम्परया वस्
पुनः कपालो नरे घटस्य स्वसमवेतत्वेऽपि न स्वतिः एकतरस्य समवेतत्वे संयोगजनकीय तदेकतरवृत्तियोगिकः संयोगः न द्वयसमवेतत्वं वा द्वयमपीदं क्वचित् द्
योः क्वचित् द्वयोः क्वचिदेकतरस्याप्याप्यकाति प्रसक्ते दोष एवेदं एकतरस्य वृत्तिमत्त्वं एकत्रस्य समवेतत्वं चेत्यवसाधीयः संयोगस्तु स्यादतः कारणविरहा
दिति मूले विशेषाविसादि· विशेषो कर्मजन्यो संयोगो· कर्मजन्यस्य संयोगस्य व्यापकं पृथगाति मत्त्वं· कर्मजन्यस्य च पुनः आश्रयाश्रयित्वं· तदुत्तय नि
दृश्यातयोः संयोगयोर्विहन्ने साधनायेति· प्रकाशेऽपुनः सिद्धिप्रतियानात् निरूपणभित्तिः द्वयव्यतिरेकवृत्तीनाम संगात् स्वतः सिद्धिसामान्यस्य तद्
दृश्यानतरद्वयस्य· आश्रयेति· आश्रयनाशकस्यनतन्तु छक्तित्वेन कारणत्व मनुगमात् आश्रयसमवायिकारणसमवायिका रयानाशात्मयां आश्रयना
शकत्वादिनातत्वेलाघवाद्याश्रयनाशकत्येनैव तदित्यर्थः द्वयपोरप्यनस्यन्तसंयोगयोर्विभक्तप्रस्यपामावममिप्रेत्य मूले संयोगविनाशाद्युक्तोऽप्रका
शेऽसंयोगत्वावच्छिन्नेति उत्पन्नसंयोगतावच्छिन्नेत्यर्थः। धंसस्य सामान्याभावस्यापुनर्गमेपि अन्यदीयसंयोगं धंसस्यान्यत्रास्तु भवाद्वस्वत्रस्वस्य तत्कालम्
देनमित्रतयातद्वच्छिन्नाभावाभावतनुगमाद्यात् स्वसमानेत्यादि तद्व्याख्यानकालीनत्वं तदनधिकरणत्वावच्छिन्नत्वं मूले समाश्रयद्वित्वाशको
तरव्यवच्छिन्नंप्रत्यासो समवायिकारणकेतिकारणनाशाजन्योपलक्षकं। गुणोत्ति स्वरूपकथनं समवायिकारणनाश स्वेति प्रकृतामिप्रायेणापरत्वा
देरिव संयोगस्यापि असमवायिकारणनाशस्वत्वेकर्मजन्यन स्वस्यतया द्वयमात्राव्याप्तिताप्ते। मूले द्वित्वादिवत् संयोगनाशेन स्यादिति विरोधिनं कारण

नाशं च विना नाशानुत्पादात्कर्मणा असमानाधिकरणस्य तदानीमभावात् व्यधिकरणस्य च तथात्वे गति प्रसंगादित्यर्थः। कारणनाशमाशंक्य निरस्यति
न चेत्यादिना। यथा समानाधिकरणत्वाविशेषे पिकश्चिदेव धर्मनाशकः कल्प्यते फलबलात् तथाऽकारणत्वाविशेषेपि कश्चिदेव नाशकत्वा तन्नय
न चेत्यादिना यथासमानाधिकरणत्वाविशेषेपि कश्चिद्देवधर्मनाशकः
वेत्यभिप्रायिका माशंकां निरस्यति प्रकाशकारेण चेत्यादिना आश्रयेति नाशकारणत्वस्यैकाला दिनापि संस्कारनाशोप गमादाह समानाधिकरणस्येति
कचिदसमवायिकारणनाशस्य समानाधिकरणत्वे विनाशकत्वे तन्न तत्र वंचित्वाप्यितदन्तत्त्वायगमेनाशकत्वसंभवत्वेऽपि नियमो पिचाप्रामाणिकः
तिविभावनीयं व्यर्थं स्वस्य स्वमते रस्यादिः आश्रयेति आश्रयनाशाद्यजन्यधंसस्याद्रित्यर्थः कर्मणोनित्ते स्वस्य स्वरूपकथनमात्रं संयोगप्रयत्ना हविभागजेति
मूले स्वाश्रयेति स्वाश्रयेणदाश्रितमंपरापावयवः संयोगः कर्मणोत्पन्नाशत्वमित्यर्थः। त्रयो विंशतीत्यादिपूर्वे वन्नेयमयारंभकसंयोगविरोधिविभागजनक
स्य कर्मणोऽनारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वभावः सिद्धः स्यात्तदा विनैव प्रमाणं कारणमात्रविभागपूर्वको विभागः स्यात्त्वेन दस्नीतिप्रकारां
नेरणतत्साधनीयमित्याहात्रेत्यादि एवं चैकस्य वक्रमणः तादृशोभयविभागजनकत्वेकतंवेजात्युद्धकल्पनेमासामान्यरूपवानारंभकविरोधिविभा
गजनकत्वेन विशेषणत्वारंभकविरोधिविभागजनकत्वेन वसामंजस्यादित्यभिसंधायाह तथा चेत्यादिनेयापिकात्कः· एवं चेत्यादिनो क्तमेव साधयः
एकस्यैव कर्मणस्तादृशोभयविभागजनकत्वे विरोधाभावात् तादृशोभयविभागजनकतावच्छेदकजातिद्वयकल्पने गौरवात् तत्रैवत्वमानासमानुमान
नामप्रयोजकत्वादिति निरुक्तत्वादिति· अनवगतसाध्यसहचारित्वादिलक्षणाभिप्रायेणाद्रष्टानारंभकेति। तादृशकर्मजन्ये संयोगस्य स्वनाशकत्वा
द्विभागेति। विभागजनकत्वात् विभागसमवायित्वात्। आरंभकएवेतिकेवलदृष्टान्तस्पष्टीकरणाय। अनारंभकसंयोगसहत्वासत्वे विप्रतिविरहान्त्या

३१

पमायां फलोपधानाभावः साध्यः। तथा च प्रसज्यमानेऽवयवकर्म संयोगनाशकालोत्पन्नावयविकर्म्मणोऽभिचारः स्यात् विनश्यदवस्थेति। तदिह कारणीति वक्त
त्तो यथा कर्म्मणि चित्रकपालद्वयसंयोगात् तद्व्रागनुत्पत्तेः स्यात् ति द्वैकवृत्तस्य संख्यादिविशेषस्य विरहात् संयोगवैजात्यमेव यद्दर्शनं नोपमिकमन्यथा कर्म्मणो
विसदृक्कारिणो बाधीनं विभागविशेषजनकत्वमिति तत्रापि वैजात्यं न स्यात्। भाष्योक्तादिविशेषस्य सापेक्षत्वं भवतीति प्रकृतेपि पर्यन्तप्रमाणमूर्त्तमात्मगुणवाच
कर्म्मणा विभक्ताः समानाधिकरणस्ते वैलावच्छेद्यं तादृशं च समवायिकारणं कार्य्यद्रव्यमेव तन्नाशे प्रकृते वतदारंभवानवयवविशेषेणारंभकसंयोगनाशात्तत्र
न्यः कार्य्यद्रव्यनाशोत्तरं दृष्टा इत्यत्र तात्पर्य्याभ्यामाह कारणेत्यादिना। कर्मानपेक्षितं विना कर्मापेक्षां। कर्मानपेक्ष्यमिति पाठे कर्म्मणोऽनपेक्षणीयमि
त्यर्थः। अंतर्लीनविभागादिसंयोगस्यावयवे चावयवविभागाभीनकर्मानरस्यादिः। चतुर्थविभागे कर्म्मणः पूर्वोत्पन्नस्यानपेक्षत्वं भवान्मूलेपवमेतित्रका
रो एकत्रेत्यादि विशेष्यस्य व्यधिकरणत्वेपि विशेषणस्य समानाधिकरणत्वाद्वोपवर्णितसापेक्षत्वव्याघातादिति भावः। वस्तुतस्तत्कारणाकारणमात्रविभागेन
वकारणमात्रविभागेनापि सत्त्वेवावयवविनितदारंभके च संयोगविभागजनने विरोधाभावात्तद्विनाश्यपेक्षापि प्रमाणाभावः कर्मत्वनियतं वानपेक्षका
रणत्वं तत्सूत्रं व्याचष्टे शेषेणाभिरूपवर्णितमिति। वैरुद्ध्यं विभाग इत्यादि कारणद्रव्ययोर्विभाग इत्यर्थः। आकाशेतियोगा देशोपलक्षकं यथाऽनारंभ
कसंयोगे वितेपि विभागजनकस्य कर्म्मणः आरंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वे द्रव्यविनाश एव कर्मलनाशाप्रसंगः तथा तथाविधस्यापि विभागस्य
तथात्वेस्त्रणमात्रं विलंबादित्याह द्रव्यारंभकेत्यादिना भाष्ये इयमिति सावधारणं नित्यानामियमेव नित्यानां पुनः कश्चिदियमन्याचाचष्ट्याम माहप्रतप्रश्न
प्रपेक्षसमवाय इति। बुद्ध्यत्वमहत्वं त्रिकत्वादविवक्षितं नित्यानित्ययोरुभयथा संभवद्यमीति। यद्यपि पूर्वोपवर्णितसमियो विभागहेतुक्रियासंबंधस्यानाति

३१ राम

प्रतंगसंभवात्तथापि यथाऽत्र शंकामूलेनत्यियमित्यादि। असमवायसहचारिणी असमवेतत्वमात्र इत्यवस्थितिरिति तदिह पकथनमात्रं। परस्परे
ति। द्वयोर्गणां परस्परपरीहारेणैकैकपरित्यागेन आश्रयेषु असमविवरणा पृथग्भूतेषु। एकत्राश्रयाद्भिन्नेषु अन्यत्राश्रयेषु युतेषु मिथः संयुक्तेषु समवायः
। तथा च स्वस्वानाश्रयीभूतमिथः संयुक्ताश्रयसमवेतत्वमर्थः। यथा आप्यस्य घटकस्य स्वानाश्रयपार्थिवपरमाणुसंयुक्ते आप्यपरमाणौ पार्थिवघटाण
कस्य च स्वानाश्रयाप्यपरमाणुसंयुक्ते पार्थिवपरमाणौ समवेतत्वमिति। यद्वीयपरमाणुत्वादेरपि परस्परपरिहारेणाप्यसत्वान्नातिप्रसंगः। नित्यानित्ययोः एकतरस्य
नित्यत्वे सति तदसमवेतत्वे सति तत्संयुक्तसमवेतत्वमन्यतरस्या इदं पुनर्द्विष्ठावधेयपदे नपोऽनुभयोरपि न सर्वत्र प्रायत्वो। नित्यानां तु द्वयोर्नित्यद्रव्यत्वे सत्यन्तर
स्यागतिमत्वं। व्यापकं च सर्वसाधारणी द्वयोः परस्परासमवेतत्वे सत्यन्यतरस्यागतिमत्वान्न चत्वमयोग्यता। मूर्त्तत्वमिति भावनात्। असमवेतत्वं साक्षात्संबंधासाधारण
समवेतत्वव्यतिरेकः। प्रकाशे अप्रसक्तसमवेतत्वेतिप्रसाम — समवायेनासमवायेनन्वसत्वात्तद्वेद्यभावात्तत्समवायित्वान्नतत्समवेतत्वात्। तथा चैकतरसमवायिनः स
मवाये नपदवस्यात्स्यं तदसमवायिन्तदसमवेतं वात्तत्समवेतत्वमन्यतरस्यान्यतरस्य अन्यतरसमवायिनः पसमवायेनाप्रसक्तस्य सत्वं तत्समवेतत्वमनवस्थकोकपाल
समवायिनः समवायेनाप्रसक्तस्य स्वैककपालान्तरे घटस्य समवेतत्वेपि घटसमवायिसामान्यस्य समवायेनाप्रसक्तस्य स्वैककपालस्य समवेतत्वं नास्तीति नातिप्रसंगः परमा
णोः समवायेनाप्रसक्तस्य तत्समवेतमवयवि द्व्यणुकमिति तद्व्यणुकयोर्व्यतसंगमघटकस्य तत्समवेतद्व्यणुकसमवायिना समवेतपरमाणुसमवेतता न तत्समवेतान्तमहत्
णु च समवायसमवेतत्वावसाधारणरूपाभिधानं समवायित्वं पूर्वं वतन्मूलेऽपास्योः संबंधानुत्पादाविद्यमानत्व। एकत्वसमवर्त्तित्वे ते नत्वाकसमवायिनोऽपश्रु
णे च कार्य्यन्तत्वेऽयदोषः पर्यग्रहासेयागभावव्रतत्वं वाविवक्षितं विभक्तयोरिति संप्रयुक्तयोरेकतरस्य तदभिमुखक्रियावतो यतत्कृते स्यार्थः विभक्तयोः संयोगप्रा

तीन विभागभावप्रसंगादेवेति । एकदेशे कृत्वा तदवयवानामपि विभाग इति तत्र संयोगकारणत्वमिति विशेषः । तेन आश्रयद्रव्यनाशनाश्यत्वव्यभिचारः । उत्तरसंयोगोत्पत्तिं च तु
क्षणे इति यावत् तन्नष्टा तिनति उत्पत्तिक्षणे च तु समवायिकारणनाशादित्यर्थः तन्मूलत्वे उत्तरविभागेति उत्पन्नत्वे तिस्रावयवविभागस्याविद्यमानत्वात् संयोगनाशकाल एवनाशात्किं चापेक्ष
णीयासंपन्नेत्यत्र लंच सत्ता द्वयवावयवविभागोत्पत्त्यादित्यर्थः । मूर्त्तिविभागोत्पत्तिनियतार्थारंभकोयः संयोगविरोधि मूर्त्तमात्रवृत्तिविभागे हेतुजननेवितरे भूतलादावि
काशमात्रएव क मत्लनाशप्रवृत्तिरित्यर्थः । तस्मादित्यथारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकर्मणः । आरंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वं विहध्यतेन त्वनारं
भकोयः संयोगस्तद्विरोधिविभागजनकस्त्वेनाशुभं तु संयोगस्यापाकानारंभकत्वेपि नत्तासिद्धिति मतंतव्येपसनरथुतु संयोगस्याप्यपेक्षणनिमित्तकारणत्वे द्रव्यामा
रंभके स्वत्र च कारः त्वमात्रसाभावोविवक्षितेनेत्वसमवायिकारणत्वस्यवेतित्तदसत्तत्तुचारी संयोगावेदाद्वे विभागजनकेनतंतु कर्मणापटारंभकतंतुद्वयसं
योगविरोधिविभागजननप्रसंगात् नन्वारंभकसंयोगविरोधिनः विभागजनयतः एवकर्मणोनारंभकसंयोगविधिविभागजनकत्वेन पुनरनारंभकसंयोगस्यवि
रोधित्वविभागजननयतः इत्यत्रकिं नियामकं किंचित्समवायिकारणमात्रवृत्तिरेवेति विभागस्यकारणाविभागजननकं त्वमन्यथा तदेव तन्त्वोर्दृष्टकपालयोश्चविभागा
तं तु कपालयोर्वानाशादिविभागप्रसंगात्तथाभ्यते चावाविकरणविभागस्यत्वकापेक्षणीयोद्वि त्वरोषोवृक्षमतमाहश्रेनेति । आरंभकसंयोगनाशकाले अवयविन्य
स्यन्नस्यकर्मणोदेशत्वात् अक्षणावस्थापित्वं नहि तेषि विभागकालोत्पन्नस्य त्रिक्षणावस्थापित्वं च तु क्षणावस्थापिविरहात् अत्र तु कपोयोविभागजननेऽतिप्रसंगात्
अर्थं शाखाकाशयोर्विभागात्तयोः संयोगनाशः शाखाकर्मणावशात्त विभागः पृथाचकर्मणः शोत्रद्रंभाविसंयोगापोहितत्वे पिनद्धतिलत्थोक्तमपधनात् तनः
शाखाकाशसंयोगनाशः तदानी वेग शाखाकाशनोत्तरसंयोगः संयोगः शरीरारंभकः पूर्वदेशसंयोगेन प्रतिबंधात्त आन्यथायुगपद्देवप्रकर्मणोण पूर्वापरदेशव्याप्तिलक्ष

राम

संगात् पूर्वोत्पन्नतत्कविभागोनन तत्पयार्थवयथाऽर्जुभुजंगतयोयत्त्वमपवत्रापिनसत्तथैव स्मृतिः द्वधर्पइति तथापि तद् विवक्षायांयथा पृथसंशयादिद्रूपत्तथैव
तेद्यवहारः ४ यथार्थानुस्मृतिः प्रत्यक्षादि प्रविधाप्रवंधेषुमांतर्लविद्यनीतिद्वयकन्यवहरिष्यतीति अयथतर्कः ४ किंनगणित ४ अनुभूयते हि संशयं निर्णयं चान्तरा
संपायात् प्रवृत्तो निर्णयं चापामप्रमाणानामनुग्राहक उहापरनामाप्रसंगात्मायमाकारणानिष्ठपोहसयोव्यापारक्षकुदारगोचरः रवोयमननिपतमादि ४ अस्य
च विज्ञाततत्त्वोविषयः ४ कारणोपपत्तिः ४ परास्युपगमहेतु तत्त्वक्षणजननीप्रमाणामनुग्राह्यं अनियतजिज्ञासाविच्छेदेन नियतजिज्ञासाजननमनुग्रहः सेवसंभा
वनेत्युच्यते प्रमाणानां गम्यवतत्त्वस्तत्वेनेव फलवत्वादहमूत्तलपद्यमविष्यत् घटइदमिवज्ञास्यत्तइत्याकारोरं न च संशयएवामेककोटिकत्वात् न निर्णयोऽयथा
र्थत्वात् नयथार्थ आरोपितहेतुसंबंधत्वात् प्रदिस्यापिलेनेतिपर्यवसानेकतोर्थः संस्यएवेतिचेत् न अनियतकोटुपनिपातेननियतकोटिपारेग्रहस्य पर्यवसानात् न
चैतावतैव सस्येत्वंआपादकसत्वदायाद्यसत्वस्यापिवाधितत्वात् कथंतर्हि प्रमाणाम पक्कुरहीयात् अनियतेच्छाविच्छेदेनप्युक्तंनहि कुर्यान्नकुर्याद्वेति अनियत
विकीर्षुः कर्मकिंचित्करोतियनियतेच्छाविच्छेद एवकथमस्यादितिचेत् अनिष्टोपपत्तिनियततात्दस्य यथासविपात्रमस्त्राणांयत्नस्यसविषमिदं भक्षयिष्यामिमरिष्या
मीत्यनिष्टापत्तेन तत्संशयप्रमितितत्स्थानेवत्व स्ततोद्यवविच्छित्तिः ४ प्रमाणनुग्रहपमनिष्टप्रमितसतनि रापामाणिकोयग मस्चेतितादिदं तु रणाद्वुद्धस्पत्तारगविस्मरणं
यत्राकिंकाभिमानमुद्रहन्नपिनतर्कं गणपतिश्चनेनेवपरीक्षकोलोकिकमतिशेतइति तस्यमेवेतनन्विपर्ययमेदत्वात् पृथगनुपदिष्टः । तथाविन्यायांगनया
विशेषतो पुस्पादनमर्हतीति चेत् न तत्राप्यद्वत्वादिवत्समानतंत्रविषयत्वात्दितिनचोद्देशक्रमानुसारेण संशयं निरूपयति संशयस्तावदितिनावछेदः कमेसं
शय । प्रथमं कथ्यंततत्तोभिपर्ययादिः कथविष्यत्तस्यर्थः कंसिदिस्याकारंदर्शयतितत्क्विदिदमेवदितिनावच्छेदः ४ मेध्येवमिताकारः प्रत्ययः ४ संशयइत्यर्थः वि

सर्वो विरोधिना नार्थेव समर्थ इति विषयज्ञः संशयस्वरूपमुक्तं एत